

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय ०१/२२
सं नं

१९००

272

२१११५००

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा.

डॉ. ग. वि. देव

५ वांवे - संगीत शास्त्रसंग्रह

292

संगीत

शास्त्रसंग्रह

नाटक

७॥
२९८

१

३७-२९२

७५५

अत १

Chavara

24/3/27

श्रीमंत होळकरसरकाराकडून ८०० रुपयांचें बक्षीस मिळालें.

संगीत शापसंभ्रम नाटक.

गोविंद बल्लाळ देवल,

संगीत विक्रमोर्वशीय व शारदा आणि मृच्छकटिक,
झुंझारराव, दुर्गा, फाल्गुनराव इत्यादि
नाटकांचे कर्ते

यांनीं रचिलें

भावृत्ति दुसरी

गजानन चिंतामणशास्त्री देव

यांनीं छापविली.

१९०० मे.

किंमत १ रुपया.

पुणे येथे

आर्यभूषण छापखान्यात छापिले.

(या पुस्तकासंबंधी प्रयोगासुद्धां सर्व हक्क ग्रथकर्त्याने
आपलेकडे ठेविले आहेत.)

श्रीमंत
शिवाजीमहाराज होळकर

साकी

बाणकथारसरत्नाकरिंचीं सुंदर सोज्वल रत्ने ॥
निबडुनि त्यांचा सातसरी हा हार गुंफिला यत्ने ॥
घे शिवभूपाला ॥ कंठीं धारण करिं थाला ॥ १ ॥

प्रस्तावना.

हैं शापेसंभ्रम नांवाचें संगीत नाटक इंद्रचे महाराज श्रीमंत शिवाजीराव यांच्या रसिकतेचें व औदार्याचें फल होय. सुप्रसिद्ध व सर्वमान्य अशा बाण कवीच्या सुरस कादंबरीतील कथानकाच्या आधारानें हें रचिलें आहे इंद्रस्थ विद्वान् परीक्षकांच्या व महाराजांच्या जसें हें पसंतीस उतरलें, तसेंच महाराष्ट्रीय रसिक जनांच्या आदरास पात्र झालें ह्मणजे मी कृतकृत्य झालों. या नाटकांतील बहुतेक पद्यें संगीतप्रिय लोकांस सहज ह्मणतां यावीत, ह्मणून तीं मीं मुद्दाम सर्वांच्या श्रवणपरिचयांतील व आवडीच्या अशा चालींवर रचिलीं आहेत तथापि एका पद्यास दुसऱ्याही चाली लागतात; त्या समय व रस मनांत आणून लावणें हें गानकुशल पात्रावरच सर्वस्वी अवलंबून आहे.

गो. व. देवल.

संगीत शापसंभ्रम नाटक.

अंक १ ला.

नांदी.

पद्य

चाल-अष्टमूर्ति परमेश सदाशिव -धुमाळी

श्रीनटनायक चिंतुनि आधीं, बलवता नमित्तों ॥
दुष्कर कार्मीं प्रसाद गुरुचा धैर्य मना देतो ॥ ध्रु० ॥
वत्सकुलोद्भवचित्रभानुचा तनय बाण, त्याची ॥
रचना कादंबरी सुरम्या सीमा काव्याची ॥
संक्षेपें संगीत नाटकीं ती नटवायाची ॥
इच्छा जाणुनि शिवभूषाची तीतें अनुसरतो ॥ १ ॥

पद्य

चाल-साव्य नसे मुनिकन्या -दीपचंडी.

वंदी त्या त्रिगुणाला ॥ कवि हा ॥ सकलशिवार्थी, वेद-
मयाला ॥ ध्रु० ॥ प्रथम रजातें धारण करितां । निखि-
ल जगाचा होई धाता ॥ सत्वगुणानें पालनकर्ता ॥ तैसें
संहाराला, स्वीकारी जो ईश तमाला ॥ १ ॥

सूत्रधार—पुरे, नाटकारांनीं विघ्नोपशम करणारें ईशस्तवन करि-
तांच ही पहा प्रेमळ सभासदांची चित्तवृत्ति कशी प्रफुल्लित झाली
ती ? (पारिपार्श्वक जातात नंतर पडद्याकडे पाहून) मारिषा,—
मारिष—(बाहेर येऊन) हा आलों; काय आज्ञा आहे !

सूत्रधार—आज शिवमोदपर्वणी, ह्यणून हे नाट्यकलाभिज्ञ सर्व रसिकनायक इथें मिळाले आहेत आणि—

साकी

कौशिक गोत्रज कवि गोविंदें जें नवनाटक लिहिलें ॥

नाम शापसंभ्रम हें ज्याचें सुरसगुणीं जें पहिलें ॥

तेंचि पहायाची ॥ दिसते उत्कंटा यांची ॥ १ ॥

तर जा, आणि सर्व सिद्धता कर मित्रा मारिषा, आजच्या प्रसंगीं सर्व कामें अशीं झालीं पाहिजेत, कीं प्रेक्षकांची मनोवृत्ति, दृष्टि आणि श्रवण हीं सारीं नाटकमात्राच्या आधीन होऊन रहावीत, समजलास !

मारिष—आधीं नाटक उत्तम, त्यात नटवर्ग कुशल आणि सभासद् सहृदय ' इतकी सामुग्री असल्यावर आपली इच्छा सहजच पूर्ण होणार आहे

सूत्रधार—हें सर्व जरी अनुकूल असलें, तथापि सुव्यवस्था ही पाहिजेच

मारिष—ती माझ्याकडे लागली घेतों आज्ञा तर

सूत्रधार—ठीक आहे. (तो जातो.) आतां प्रियेकडून या गायनप्रिय सभाजनाचें कांही वेळ रजन करवून नंतर नाटकाला आरंभ करावा (पडद्याकडे पाहून) प्रिये, तुझा नटोचा वेश तयार झाला असल्यास बाहेर ये पाहूं. (स्वगत) ही आली पहा. अशी समयज्ञ, बहुगुणी आणि स्वामीकार्यदक्ष पत्नी असल्यावर आणखी काय पाहिजे ! अरे, पण येतां येतां ही मधेंच कां थांबली बरें ? समजलों . माझी हाक ऐकून ही गडबडीनें इकडे यायला निघाल्यामुळे वेणीवर फुलाचा गजरा घालायला आणि कर्णावर कमलपुष्पें ठेवायला विसरली प्रिये, तू कां थांबलीस हें मीं जाणलों परंतु आपल्या भाग्यानें आजचे प्रेक्षक कसे आहेत समजलीस ?

दिंडी.

खरे मार्मिक हे परम रसिक सारे ॥ नतति नुसतीं व्यं-
भेचि शोधणारे ॥ ह्यगुनि येई राहोत भूषणें तीं ॥ गुण-
प्रकरा लघु दोष भूषवीती ॥ १ ॥

नटी—(पडयांतून) असैं असेल तर ही मी आलें महाराज.

दुसरी स्त्री—(पडयांतून) गडे, नकौग नको पुढें जाऊ

सूत्रधार—माझी प्रिया चायला सिद्ध असतां तिला ' नको
जाऊ ' ह्मणणारी ही कोण वरें विघ्नसतोपी ? समजलों—

साकी

अवलोकित मधुमासवनश्री येत महाश्वेता ही ॥

हंसकन्यका, सवे सखींच्या हांसत बोलत कांहीं ॥

तिजला मैत्रिण ती ॥ सांगे जाडं नको पुढतीं ॥ १ ॥

कदाचित् मला पाहून या पुढें चायला लाजत असतील; तर
आपणच इधून जावें ह्मणजे झालें (जातो)

ही प्रस्तावना झाली

(नतर पुढें महाश्वेता, तिच्या मागून चतुरिका आणि तरलि-
का अशा बोलत प्रवेश करितात.)

चतुरिका—अग, मी तुला पुढें जाऊ नको ह्मणतेना ?

महाश्वेता—तें कां ?

चतुरिका—नो पाहिलास का चदनाला विळसा घालून बस-
लेला काळा भुजग ! पुढे गेलीस तर त्याला सोडून तुला विळसा
घालील ह्मणून ह्मणतें

महाश्वेता—अहाग वेढे ! चदनाचा सुवास सोडून तो विचारा
नाझ्याकडेग कशाला येईल ?

चतुरिका—कशाला ह्मणजे ! चदनापेक्षां तुझ्या अंगाचा घम-
घमाट फार सुटला आहे ह्मणून.

महाश्वेता—वरें, वरें, समजलें हो. चल आतां, त्या वेळींच्या
श्लोपाव्यावर बसून दोन गाणीं ह्मणू.

चतुरिका—तरलिके, हे नुसते डोहाळे व्हायला लागले बरेंका. गडे महाश्वेते, अशी घाई का करतेस ? लम झाल्यावर जोडप्यानेच वसून गाणी ह्मणा आला-आला राग, जसा कांहीं अगदीं ठेवलेला ।

महाश्वेता—हेंग काय तर मग तुझें ? तू बोलूच नकोस माझ्याशी जा (चार पावले पुढें जाऊन) तरलिके, ती पहा त्या शिलातलावर सर्वगणांसहवर्तमान महेश्वराची मूर्ति वसविली आहे, तिला वदन करून घेतें बरेका.

तरलिका—आधींच उशीर झाला आहे, आईसाहेबांचें आगधुणें सुद्धां आटपलें असेल त्या रागें भरल्या तर माझ्याकडे कांहीं नाहीं हो.

चतुरिका—बरें बरें, मरू देत रागें मोठी आली आहे सांगा-यला (महाश्वेतेस) जाग तू, आणि महेश्वराला असा नवस कर, कीं पार्वतीमातेला जसे आपण, तसाच मला एक धतार मिळावा

महाश्वेता—करीन बरें, तू नको सांगाचला (जाऊन वदन करून प्रदक्षिणा घालू लागते.)

चतुरिका—खरेंच, ही आता चागली उपवर दिसायला लागली. कोणा भाग्यवानाचें भाग्य उदयाला घेतें पहावे

तरलिका—या अशा लावण्याचा भोक्ता कुणी तरी देव-लोकींचाच असला पाहेजे. कारण चंद्राचा कोर शकरावाचून दुसऱ्या कुणाला पचणार । आईसाहेबांनीं एकदां गोष्ट काढली होती; पण कादवरीचा आणि आपला विवाह अनुरूप पतीशीं एकेच दिवशीं व्हावा, असें हिच्या मनांतून आहे; म्हणून लावणी-वर पढलें तर कोण जाणें.

महाश्वेता—(दुरून) अशा आपल्याशींच काय पुटपुटता त्या ! मला नाहीं का सागत !

चतुरिका—पण तुझें आटपलें का ? का वर मिळेपर्यंत गौरी-सारखी तू सुद्धां इथेंच तप करीत बसणार ?

महाश्वेता—बरें बरें, पुरे आतां, पण ' कादवरीचा आणि ' असें कायसेलें बोलत होतां, तें काय ?

चतुरिका--दुसरें कांहीं नाहीं काद्वरीच्या लघाचा मुहूर्त ठरला अमें ही सागत होती.

महाश्वेता--तसें तर कधीं व्हायचें नाहीं पण तो लतामडप पाहिलासना । किती गार दिसतो आहे । मला वाटते त्यांतच दिवसभर जाऊन बसावें

चतुरिका--महाश्वेते, जरा दम धर, ह्मणजे दिवसभरचसें काय, पण रात्रभर सुद्धां या लतामडपांत बसायला सापडेल बरें का मग इकडे कधीं वेशील तें आम्हाला कळवायची सुद्धां नाहींस. तुला नाहीं हो. मीं आपलें असेंच एका माणसाला म्हटलें

महाश्वेता--(रागानें) हेंग काय तुझें ? धडा धडा म्हणजे करावी किती मेली । चला तुमच्या बरोबर बोलतच नाहीं मी आपली एकटीच मौज पाहीन (जाते)

चतुरिका--महाश्वेते, एकटी जातेस; पण सभाळ हो या वनांत कामदेव फिरत असतो म्हणून सागतात तो तुला रतिच समजून घेऊन गेला, तर आम्ही काहीं सोडवायला यायच्या ना- हांग चाई !

तरलिका--अगचाई । खरेंच गेल्या या चला चाई, त्यांना शोधून काढले पाहिजे. नाहीं तर त्या एकट्याच जातील आईसा- हेचाकडे, म्हणजे मग झालें उपवर झालेल्या मुलीला एकटी कशी सोडलीत, म्हणून आम्हांलाच गर्गें भरून द्यावें लागेल

चतुरिका--हो, खरेच. तर मग तू अशी इकडून पहात जा, आणि मी त्या केतकीच्या वनाकडून जातें

(दोघी जातात.)

महाश्वेता--(पुढें येऊन) काय लयाड तरी ही चतुरिका । ह्मणे काद्वरीच्या लघाचा मुहूर्त ठरला । आणि ह्मणे या वनांत कामदेव फिरत असतो । बरेंच झाले पहायला तरी सांपडेल मला आतां दोघीजणी शोध शोध शोधतील आणि तवर मी इथली शोभा पाहीन. (फिरतां फिरतां मध्यें वास घेऊन आनदाने) अगचाई ।

पद्य. चाल-व्यर्थ अम्हीं अबला.

मधुर किती ॥ कुसुमगंध सुटला ॥ धृ० ॥

त्या लोभें हे मधुकर पळती ॥ गुंजारव उटला ॥ १ ॥

सकल फुलांचा परिमल सारा ॥ काय एकवटला ॥ २ ॥

साच असावा सुरलोकींचा ॥ भूवरि हा कुटला ॥ ३ ॥

कुणीकडून येतो बरें हा सुगंध । हे भ्रमर धांवताहेत, याच्या-
च मागून जावें म्हणजे समजेल (जाता जाता एकदम च-
पापून) अगचाई । हे कोण या वनांत ? चतुरिकेनें या वनांत
कामदेव फिरत असतो म्हणून सांगितलें, तो तर नसेलना हा ?
(पाहून) होय तोच एवण मदनासारखा सुंदर या त्रिजगतात
कुणी नाही ह्मणतात तें खरें, पण एक शंका येते बाई

पद्य चाल-तव मानस कैसें काय.

हा काम ह्मणू तरी त्यास ॥ जाळी शिव कोपुनी ॥

तत्तनुचा होय विनाश ॥ ऐसें वदती जनीं ॥

मग कोण असावा हा ? समजलें

स्मरमित्र वसंतचि खास ॥ विरहें मनिं पोळुनी ॥ चाल ॥

जटाभार शिरिं करीं कंभंडलु वलकल करि परिधान हा,

अक्षमाल धरि वनीं संचरे ॥ यौवनरूपनिधान ॥ मुनिचें

व्रत पाळुनी ॥ १ ॥

पण मी अशीं भांवावल्यासारखी काय झालें । हा इकडेच आला.
(वेली आड होते पुंडरीक बाहेर येतो)

पुंडरीक—आज चतुर्दशी ह्मणून कैलासनाथाच्या पूजना-
साठीं माझ्या मित्रासहवर्तमान मी नंदनवनाजवळून या मृलो-
कास येत असतां,

पद्य चाल-टाऊक मजला असे ऋषीचें.

नंदनवनेदेवीनें माझा आठर बहु करुनी ॥ प्रशंसिलें मम

रूप किती हें गौरववचनांनीं ॥ १ ॥ कोमल हस्तें नव-

मंजिरि ही मजला अपोनी ॥ वदे करावा प्रसाद जेना

भूषण हें कार्नी ॥ २ ॥ परिचय नव्हता अशा स्तुतीचा,
यास्तव तेथोनी ॥ अधोवदन मी पुढें चाललों लज्जित
होवोनी ॥ ३ ॥

नंतर कपिजलानें ही मजिरी तिच्यापासून घेऊन मी नको नको
ह्मणत असतां, मोठ्या आग्रहानें माझ्या कानावर ठेवली. त्या क्ष-
णापासून माझ्या मनांत कांहीं अपूर्व उत्सुकता उत्पन्न झाली, याचें
कारण काय ? (किंचित् विचार करून) असो, माझा मित्र पूजेक-
रिता पुष्पें वेंचित आहे, तोंपर्यंत कधीं न पाहिलेला हा रम्य वनप्र-
देश तरी अवलोकन करावा (इकडे तिकडे फिरू लागतो)

महाश्वेता—हा मदनही नव्हे आणि वसतही नव्हे त्या दोघांना-
ही लाजविणारा हा कोणी ऋषिपुत्र दिसतो देवा । या सर्वांसुदराला,
अशा वयांत हे वनवासाचे कष्ट कसे आवडत असतील कोण जाणें.
(त्याकडे पहात रहाते.)

पुंडरीक—अहाहा ! या वनांत काय सर्वत्र आनंदीआनंद भरून
राहिला आहे ।

पद्य. चाल—आजवगी नृपति बहु झाले

मधुमत्त मधुप हे भ्रमती ॥ गुंजारव मंजुळ करिती ॥ म-
धुप हे ॥ सतुष्ट कोकिला चितीं ॥ पंचमस्वर्नी या गा-
ती ॥ कोकिला ॥ किती मंद पवन वाहाती ॥ दश दि-
शा सौरभें भरती ॥ पवन हे ॥ चाल ॥ सदनचि भासे
हें मदनाचें ॥ रतिसंगें तो सर्वदां वर्नी या वसतो ॥ ये-
थेंचि चाप सजवीतो ॥ मग जर्जर तरुणां करितो ॥
चाल ॥ अति शांत मुनीची वृत्ती ॥ नच राहिल येथें
स्थिर ती ॥ १ ॥

एकूण चित्ररथगधर्वराजानें हें वन निर्माण करून इद्राच्या नदन-
वनाचा उपहास केला, यांत सशक्य नाही कारण—

साकी

मधुमासाची मूर्तिमती श्री स्वयें वर्नी या राहे ॥

नंदनवनशोभा ती हीची, केवळ छाया आहे ॥

ऐसें मज गमते ॥ हे मन येथ बहु रमते ॥ १ ॥

महाश्वेता—या मनोहर मुनिकुमारावर अशी निश्चल दृष्टि लावणें हें कांहीं चागलें नव्हे (तोंड वळवून) अगवाई, डकडे सुद्धा कुमारच दिसतो ठीकच आहे एकदां हृदयमदिरांन शिरल्यावर दृष्टि वळवून काय होणार । इथून जावें ह्मटलें तर हा मार्गावर उभा आहे. आतां ? वरें हा गेल्यावरच जावे ह्मणजे झालें.

पुंडरीक—परस्परांच्या ईर्ष्येनें विस्तार पावणारे हे वृक्ष, आणि यांच्यावर स्वच्छद आरोहण करणाऱ्या या लतिका पाहून असा भास होतो, कीं—

पद्य चाल—वसतीं बघुनि मेनकेला.

हे तरु कामीजन असती ॥ करावया वनविहार दारांसह
वनिं या येती ॥ पुष्पित लतिका नवयुवती ॥ कोमल शा-
खाकरीं तयांना आर्लगन देती ॥ स्थळिं या निर्जन ए-
कांतीं ॥ परस्परें चिरविलाससुख हे निर्भय अनुभवित्ती ॥१॥

हे तरुच काय, पण येथील पशुपक्षी सुद्धा आपापल्या कामि-
नींसह आनदांत निमग्न आहेत मात्र,

अंजनीगीत

प्रियेरहित हा हरिण बैसला ॥ वाटे चितीं करि शोकाला ॥
स्त्रीवांचुनि तो मोर एकला ॥ विधुरापरि दिसतो ॥ १ ॥

(पाहून) ही पहा मयूरी येतांच हा कसा नाचाथला लागला

महाश्वेता—इतका वेळ दृष्टीच स्वाधीन नव्हती; आतां तर माझे मन सुद्धा माझ्या अकित नाहीसें झालें त्याच्याजवळ जावें, त्याच्याशीं बोलावें, असें वाटतें परवां चतुरिका सांगत होती त्या-
प्रमाणें हे सगळे मदनाचे तर चाले नसतीलना ? काय वाजलें तें ? तरलिका आली वाटलें. (पहात उभी रहाते)

खावाहू पसरून ये ये हणून खुणावीत असतां, ही माधवीलता एक-
दम जाऊन त्याला आलिंगन का देत नाही । समजलों--

पद्य चाल--उद्यां बध जातें.

‘वधू ही बली ॥ मज दिसे संकटीं पडली ॥ ध्रु० ॥ सन्मुख
तरुवर हे बहु असती ॥ यांतुनि कोण करावा स्वपती ॥
नाहीं होत सुनिश्चय चिर्ती ॥ अशा या काळीं ॥ पाहिजे
सखी कुणि जवळि ॥ १ ॥

आतां ही पुढें काय करते पाहू वरें (पहात उभा राहतो)

महाश्वेता--मदना, हाच कारे तुझा पुरुपार्थ ।

पद्य चाल--बलसागर तुझी वीर शिरोमणी,

अनुपम सुंदर हणुनि लोचनीं भरली ही मूर्ती ॥
छिद्र पाहुनी हेंच धांवसी कांरे मजवरतीं ॥ १ ॥
तयाकडे मन ओढी, अंगें मज उचलुनि धरितीं ॥
धैर्यहि सोडी, अशांत तूंही लोटिशि कां पुढतीं ॥ २ ॥
तनु कांपे ही घर्म दरारे, श्वास उण्ण निघती ॥
अशा संकटीं गांठिशि मजला निंब तुझी रीती ॥ ३ ॥

पुंडरीक--हिच्या मनाचा तर निश्चय झाल्यासारखा दिसतो.
मग अजून कां वरें अनमान करते ? कदाचित् असें असेल.

पद्य चाल--उद्यां बध जातें

वर हा आम्रवृक्ष मनिं भरला ॥ परि तो स्विकारिल कां
मजला ॥ उपजे शंका याची तिजला ॥ अशा या काळीं ॥
पाहिजे सखी कुणि जवळि ॥ १ ॥

एकूण स्त्रियाचें मन फार शकाखोर असतें, असें म्हणतात ते
सरें. आतां आपणच हिला सखीच्या स्थानीं होऊन हिचा हात
आम्रवृक्षाच्या हातांत यावा (जवळ जाऊन) अग वेडे । अशा
प्रसंगीं इतकी लज्जा काय उपयोगी वरें । हा पहा तुला आलिंगन

लागतो इतक्यात महाश्वेता चटकन् एकीकडे होऊन उभी राहाते. तिच्याकडे आश्चर्ययुक्त प्रसन्न मुद्रेनें पहात राहातो)

महाश्वेता—(आनदानें) हें मीं काय ऐकलें ! मी का कल्प-लतेखाली उभी आहे, किवा हा कुमार चिंतामणी आहे, कोण जाणें । मग आतां आलिंगनू द्यायला उशीर कां करावा । पण नको. हा कोण, कुठला, हें कांहीच माहीत नसता इतकी धाई करणें बरे नव्हे

पुंडरीक—शुभ्र मुक्ताफळाच्या कांतीला दिपविणारी ही कोण बरें सुदरी ? आणि एकाएकीं या लतेआडून कशी उत्पन्न झाली ! कदाचित् माझ्या स्पर्शाने शापमुक्त होऊन लतेची तर खी झाली नसेल ? पण इतका कुठला माझा पुण्यप्रभाव । तसें असतें तर ही लतिका अदृश्य झाली असती तर मग ही कोण असावी ?

पद्य. चाल—अरसिक किती हा शेला.

ही का देवी वनिंची ॥ कीं लक्ष्मी विचरे मधुमासाची
॥ १ ॥ शोभा कुंद फुलांची ॥ कीं मूर्ति असे ही शशि-
किरणांची ॥ २ ॥ सीमा लावण्याची ॥ मज हीच दि-
से विधिकौशल्याची ॥ ३ ॥ माया कीं मदनाची ॥ जी
मोहुनि टाकी मति तरुणांची ॥ ४ ॥

असो; हिलाच विचारावें ह्मणजे कोण ती समजेल अथवा कशाला विचारा ? कोणीका असेना विचारी ? विषयासक्त जनाप्रमाणें खीवि-पयक गोष्टींचा इतका विचार करून माझ्यासारख्या विरक्ताला कोणता लाभ होणार ? तर आतां माझा मित्र येईपर्यंत आपण अशा रम्यस्थानीं या वृक्षाखालीं बसून परमात्म्याचें ध्यान करावें ह्मणजे इतका वेळ तरी सार्थकीं लागला (' सच्चिदानंद ' ह्मणून नेत्र मिटून बसून ध्यान करू लागतो)

महाश्वेता—(सुस्वप्न सोडून) मला पाहतां पाहतां एकाएकीं हा नेत्र मिटून ध्यान करीत बसला ' हे कपट्या मदना ।

पद्य. चाल-वैशाखमास वासतिक.

बहु शांते दांत विषयविरत तापसी महा ॥
यावारि मन योजिसि हें न्याय काय हा ॥ ध्रु० ॥
जरि यासि कळे विव्हल मी कामसायकीं ॥
उपहास करुनि मानिल ही मूढ पोरकीं ॥
अथवा मज भस्म करिल शापपावकीं ॥
जावें हें उचित दिसें एथुनी गृहा ॥ १ ॥

पण हे मुनी ह्मणजे सकलांना पूज्य, तेव्हां यांची समाधि सर-
ल्यावर यांना नमस्कार करून मग जावें नाहीं तर हिनें मला नम-
स्कार कसा केला नाहीं ह्मणूनच रागावयाचे.

पुंडरीक—सच्चिदानंदस्वरूपाचें ध्यान करण्याकरितां नेत्र मिटून
बसलो, परंतु या कुमारीचीच नखशिखांत मनोहर मूर्ति दृष्टिसन्मुख
उभी राहते हें काय ! कदाचित् हिचें अद्वितीय लावण्य पाहून या
नेत्रांची तृप्ति झाली नसेल, ह्मणून असा प्रकार होत असावा तर
यांची एकदा तृप्ति करून सोडतो हो. आह्मां जितेंद्रियांना काय !
प्रत्यक्ष रति जरी अकावर येऊन बसली, तरी व्रतभंगाची भीति
नाहीं, मग या सुदरीकडे नुसतें अवलोकन केल्यानें काय होणार !
(तिच्याकडे पाहून) अरे हा काय चमत्कार ! ही मघापेक्षांही आता
अधिक सुंदर दिसू लागली !

साकी

एक कलेनें प्रतिदिनिं वाढे चंद्र शुक्लपक्षींचा ॥
क्षणोक्षणीं परि वाढत आहे हीच्या सौंदर्याचा ॥
अद्भुत हें मोठें ॥ पूर्वी पाहिलें न कोठें ॥ १ ॥

अहाहा ! अशी स्त्री दृष्टिसन्मुख असतां ज्यांचा मनोनिग्रह दळत
नाहीं, तेच खरे निग्रही किती शुभ्र कांति ! काय सौंदर्य ! काय
तारुण्याचें तेज ! हे भूलोका, धन्य आहेस तू ! (आनदानें तिच्या-
कडे पहात डोलू लागतो)

महाश्वेता—नमस्कार करून जावें ह्मटलें, पण यांचें हें दुलणें पाहून पुनः रहावेंसैं वाटतें

पुंडरीक—(एकदम) शिव शिव ! शात पाप ! शात पाप ! मी काय करतो हें । कुणीकडे चाललों ? वास्तविक ह्मणजे—

दिंडी

ग्राम्यविषयीं मग्न जे नर तयांचें ॥ स्त्रीस बघतां मन लुब्ध
व्हावयाचें ॥ परी असतां तापसी ब्रह्मचारी ॥ मूढ झालों
मी केंवि या विचारों ॥ १ ॥

हे उच्छृंखळ मना । परत मार्गें, तुझा हा मार्ग नव्हे. (नेत्र मि-
टून ' शिवोह, शिवोह, शिवः केवलोहम् ' असा त्रिवार जप करून)
असो मन तर आवरून घेतलेंच पण नेत्रांप्रमाणें कर्णांची जर एक-
वार नृप्ति होईल, तर पुनः या सुदरीचे स्मरणसुद्धा केलें नसतें पण
भाषणप्रसंग घडल्याशिवाय हा योग कसा जुळून यावा, पण ती क-
ल्पनाच नको. कारण—

पद्य. चाल—' नाहीं कोणीही हुगीलें '.

पाहीलें मी नुसतें इजला ॥ होता मोह मनावरि पडला ॥
आतां भाषण करिन जरी मी ॥ वाटे लीनचि होइन
कामीं ॥ १ ॥

महाश्वेता—(स्वगत) एकदा आनदाचें दुलणें आणि एकदां
कोपाचा मुद्रा, हें काय बाई ! तें काहीं नव्हे, जावेच आतां (जवळ
जाऊन) भगवन्, मी नमस्कार करतें.

पुंडरीक—(आनदानें) अभीष्टमस्तु । अभीष्टमस्तु । (स्वगत)
नमस्कार करताना हन आपला पदर सरसावला, त्याचा वारा अ-
गाला लागून जर मला इतका आनंद होतो, तर प्रत्यक्ष हिच्या अं-
गस्पर्शानें किती होईल । भाषण तने किती मज्जुळ । ' मी नमस्कार
करतें ' । किती मधुर ! (प्रकाश) सुदरी, इतकी दूर कां ? जवळ
येऊन पुनः काहीं तरी बोल (स्वगत) हे कुसुमायुधा, तुझी शक्ति

अतर्क्य आहे. मी सर्वस्वी तुझा किंकर झालों. आतां माझ्यानें धीर धरवत नाहीं. (उठून प्रकाश) हे शुभांगि !

पद्य. चाल--हे मना सोड कल्पना.

ये अशी ॥ बैस मजसरासिं ॥ उगिच कां भीसि ॥ नाहिं
कुणि दुसरें ॥ दे सोडुनि अवधी शंका विबाधरे ॥ १ ॥

(तिला धरणार, इतक्यात आंतून त्याचा मित्र कर्पिंजल ' मि-
त्रा पुडरीका ' ह्मणून हाक मारतो. ती ऐकतांच दचकून).
अरे अरे घात झाला ! हा सर्व प्रकार माझ्या मित्रानें चोरून पाहि-
ला वाटतें. आतां येथें राहून सोय नाहीं. या वृक्षाआड जाऊन ल-
पावें. पुढें काय होईल तें होवों. सुदरी, माझा-पण हा आलाच.
(असें ह्मणून पळत जातो)

कर्पिंजल--(बाहेर येऊन) मित्रा पुडरीका ! पुडरीका !
ओ देत नाहीं ! कुठे गेला बरें ? (महाश्वेता) हे कल्याणी,
तू एक तरुण, रूपवान, कर्णावर पुष्पमजरी ठेवलेला असा मुनिकु-
मार येथें पाहिलास का ?

महाश्वेता--होय भगवन् त्यांच्या पुण्यकारक दर्शनानें मी प-
वित्र झालें. नुकतेच ते या लतेआडून गेले. हा पहा त्यांचा कमडलु
इथेंच आहे.

पुंडरीक--(आडून) हरहर ! सर्वस्वी फसलों. गडबडींत तो मा-
झा कमडलु तिथेंच राहिला.

महाश्वेता--पण भगवन्, केवळ कौतुकानें मी आपणांस कांहीं
विचारतें, तेवढे सांगून माझ्यावर अनुग्रह करावा.

कर्पिंजल--(स्वगत) कमडलु ठेवून गेला आहे, तेव्हां परत
येईलच. (प्रकाश) बाई, खुशाल विचार

महाश्वेता--दुसरें कांहीं नाहीं. ज्यांचा आपण शोध करीत
आहां ते कोण ?

कर्पिंजल--ऐक, स्वर्गलोकीं वास करणारे, त्रिभुवनविख्यात.
सकलवय असे अतिरूपवान् श्वेतकेतु ह्मणून तपोनिधि मुनि आहेत.

ते एके दिवशीं पूजेसाठीं कमलें आणण्याकरितां मदाकिनी नदींत उतरले असतां, असा चमत्कार झाला कीं--

पद्य चाल-मी कुमार तीहि कुमारी

पुंडरीककमलावरतीं कमलाश्री वसली होती ॥ पाहिलें
तिनें त्या मुनिला, तद्रूपीं मोहित हो ती ॥ अवलोकन-
मात्रें तीची संगेच्छा झाली पुरती ॥ चाल ॥ तिजपासुनि
सुत जो झाला ॥ मुनिहस्तिं तिनें तो दिधला ॥ स्वाश्रमींच
वाढवि त्याला ॥ पुंडरीकनामें ख्याति ॥ चाल ॥ सहक-
ला सकलही विद्या ॥ प्राप्त यास झाल्या अतती ॥

तो हा माझा मित्र पुंडरीक आणि हा त्याचा वृत्तांत मीं तुला स-
क्षेपानें सांगितला

महाश्वेता--या मुलीवर राग करणार नाहीं, तर त्यांच्या कर्णा-
वर जी पुष्पमंजिरी आहे, ती कोणत्या वृक्षाची, एवढें विचारीन
ह्मणतें कारण, तिचा सुवास अपूर्व असून फारच मधुर आहे.

पुंडरीक--(स्वगत) माझ्या मित्राला माझ्याविषयीं कांहीं श-
का आली नाहींसें दिसतें नाहीं तर तो तिच्याशीं इतक्या शांतप-
णानें कुठला बोलायला । मग जावें तर आतां पुढें, पण--

कर्पिंजल--तुझी अतिशय उत्कठा दिसते, ह्मणून सांगतो

साकी

सुरतरुची ती कुसुममंजिरी नंदनवनदेवीनें ॥

पुंडरिकानें स्वीकारावी ह्मणुनि दिली प्रेमानें ॥

श्रवणीं टेवाया ॥ रूपा भूषण साजाया ॥ १ ॥

महाश्वेता--ह्मणूनच इतका अलौकिक सुवास थरें ।

पुंडरीक--(स्वगत) ही सधी बरी आहे. (पुढें येऊन)
हे कुमारिके, तुला या मंजिरीचा सुवास फार आवडलासा दिसतो.
तेव्हां हा हिचा भाग्योद्दयच समजायचा. ही घे तुझ्या कर्णावर ठे-
वतो (कानावर ठेवीत असतां कामातुर होतो त्याच्या डाव्या हातां-
तून स्फटिकमाला गळून पडते ती महाश्वेता त्याला नकळत घेते.)

कर्पिजल—(साश्वर्य स्वगत) 'अरे, हा तर कामातुराप्रमाणें चचल झाला. ती पहा हातांतली स्फटिकमाळसुद्धां गळून पडली, आणि ती तिनें उचलून घेतली हीं दोघेंही परस्परांवर अनुस्क झालीं, यात सशय नाही (आंतून ताईसाहेब ' असा शब्द घेतो.)

महाश्वेता—(दचकून) अगचाई, तरलिका आली वाटते.

तरलिका—(बाहेर येऊन) ताईसाहेब ! हें का रुसणें कीं फुगणें ! ह्मणावें तरी काय याला ! मी शोधून शोधून दमलें. शेवटीं सरोवरावर गेलें, तेथेंही तुझी नाहीत. ' तिला एकटोला कशी सोडून आलीस ह्मणून आईसाहेब किती रागें भरल्या ! आतां तरी चला लवकर त्या काळजी करीत बसल्या आहेत.

महाश्वेता—खरेंच का ! चल तर. (स्वगत) प्रेमाची खूण ह्मणून त्यानें ही स्फटिकमाळ मित्राला नकळत हळूच माझ्या हातांत टाकली. ती आधीं कटांत घालावी (तसें करून) चल, तरलिके.

कर्पिजल—(स्वगत) बरें झालें; अनायासे पीडा टळली.

पुंडरीक—पण हे शुभांगि—(ती जाते तिच्या मागून जाऊ लागतो)

कर्पिजल—हा ! (त्यास आडवून रागानें) पुंडरीका ! तू मोठा वैराग्यशील, विषयद्वेषा, मनोनिग्रही असा असून काय नियम प्रकार आरभला आहेस हा ! वाः !

पद्य चाल—वाहवा थोर तू भूपाला

धैर्य कुठें तव, इन्द्रियनिग्रह, ब्रह्मचर्य तें कोठें ॥ उपदेशाहि ते गुरुचे विस्तरसि, नवल वाटतें मोठें ॥ छे हा मार्ग नव्हे वरवा ॥ करिसि न धर्माची परवा ॥ १ ॥ निष्फल झाली कां ती प्रज्ञा, ज्ञानहि फुकटाचि गेलें ॥ अर्थ कोणता शास्त्राभ्यासी, काय तपानें केलें ॥ ज्ञाते तुज-सम जरि फसती ॥ जाणुनि विषयपेकिं पडती ॥ २ ॥

पुंडरीक—(स्वगत) यानें खरा प्रकार जाणला नाहीं असें मीं ह्मटलें, पण माझा तर्क चुकला. आता याला काय सागावें !

(प्रकाश) मित्रा कर्पिजला, तू भलभलत्या शंका घेऊन मला व्यर्थ दूपण देतोस, पण माझ्या हातून असें झालें काय तें तरी सांग.

कर्पिजल--(रागानें) झालें काय ! अरे कामांधा ! त्या पोरटांनें तुझी स्फटिकमाळ नेली ती तुला दिसली नाहीच. आतां हृदय घेऊन चालली आहे तें तरी आवरून धर.

पुंडरीक--माझी स्फटिकमाळ तिनें घेतली । (नाहीशी पाहून लटका आवेश आणून) मला नकळत तिनें माझी माळ नेली का ! पहातो कशी घेऊन जाते ती. (ती गेली त्या दिशेकडे वळून स्वगत) सुंदरी, इतका वेळ तुझ्या मुखचुबनाकरिता माझ्या अधराचें स्फुरण होत होतें, तेंच आतां कोपाचें असें दाखवितों; पण चतुर असलीस तर खरें मर्म ओळखशील. (प्रकाश) कायग ए उन्मत्ते, माझी स्फटिकमाळ चोरून घेऊन चालली आहेस, पण सभाळ. ती आणून दिल्यावांचून एक पाऊल पुढें टाकशील तर शापून दग्ध करीन. आण, आण कुठें आहे ती.

तरलिका--(घाबरून) ताईसाहेब, हे आपल्यालाच उद्देशून बोलतात का ! कुठें आहे ती माळ ! अपराध झाला, क्षमा करा, ह्मणून ती अगोदरच नेऊन द्या कशी.

महाश्वेता—(स्वगत) पूर्वीच्या रुतीवरून हा कोप कांहीं सरा दिसत नाही मित्राची समजूत करण्यापुरताच दिसतो पण मागितली त्या अर्धी दिलीच पाहिजे (स्फटिकमाळ ह्मणून गळ्यांतील मोत्यांचा हार काढून त्याच्यापार्शीं परत येऊन) ही ध्यावी भगवन् आपली स्फटिकमाळ (त्याच्या हातात टाकते) आणि माझ्या अपगधाची मला क्षमा करावी (असें ह्मणून जाते.)

पुंडरीक—(स्वगत) प्रिये, मीच तुझी क्षमा मागावी, पण काय करूं ? (मित्राकडे वळून प्रकाश) काय मायावी पहा. माझ्या हातांतली माळ चोरून घेतलीन् आणि म्हणते अपराधाची क्षमा करा ! मित्रा कर्पिजला, आतां तर झालें ही आणली पहा स्फटिकमाळ.

कर्पिजल--(पाहून सतापानें) काय ! ही स्फटिकमाळ !

दिंडी

अंध झालों वाटतें का तुला मी ॥ काय मानिसि तूं
जसु मीहि कामी ॥ अरे सूढा हा हार, माळ नोहे ॥
दृष्टि उधडुनि करिं काय नटि पाहे ॥ १ ॥

पुंडरीक—(पाहून लजेनें मान झालीं घालून स्वगत) अरे
अरे ! खराच हार हा । हें कसें झालें ? माझे हृदय चोराचचें तें
चोरून, तिनें मला असे फसवायचे तरी नव्हते (प्रकाश) मित्रा,
तुला खरेंच सांगतो—हें पहा—तसें नव्हे—ती मी—

कर्पिंजल—चल, बोलू नकोस.

अनुष्टुप्

विचारशून्या कामांधा ॥ धर्ममार्गपराङ्मुखा ॥
दुराचारा भ्रष्टचित्ता ॥ नको संबंध यापुढें ॥ १ ॥

(रागाने निघून जातो.)

पुंडरीक—(काहीं वेळानें वर पाहून) मला वाटलें हा जायचा
नाहीं, पण खराच गेला त्याला आडवावे असें एकदां मनांत आलें,
परंतु भीतीमुळे धैर्यच होईना त्यानें कोप करावा अशी माझ्या हातून
कृति झाली खरी, पण मी तरी काय करू ? माझे मन काममोहित
झालेलें; आणि हे माझे आशाळभूत नेत्र लावण्यरसाचें प्राशन करण्यांत
गुतलेले, अशा प्रसर्गी तिनें माझ्या हातांत काय टाकलें हें मला-
सुद्धा समजले नाहीं, त्यांत माझा दोष कीं तिच्या लावण्याचा दोष
बरे ? तिनें तरी माझी भिकार स्फटिकांची माळ घेऊन हा बहुमो-
लाचा मुक्ताहार मला का दिला असता ? मी तिच्या रूपावर मोहित
झालों, तशी ती माझ्यावर मोहित झाली म्हणावें तर—

साकी

आश्रमवासी कंदफलाशन अरसिक मुनि मी कोठें ॥
सुखलालित बहु रसिक चतुर ती मदनमंजिरी कोठें ॥
कैसी मजवरतीं ॥ मोहित व्हावी रमणी ती ॥ १ ॥

(विचार करून) बरे तसें न म्हणावें तर

पद्य चाल—काय मला भूल पडली,
 मित्रा मम जन्मकथा पुशिलि कां तिनें ॥
 श्रवण करी सर्व कशी तृषितशा मनें ॥ ध्रु० ॥
 एकलि मजजवळि उभी केंवि राहिली ॥
 कर गाला लागतांचि सधुर हांसली ॥
 निघतां मजवरुनि वळें दृष्टि काढिली ॥
 प्रकट करी आत्मभाव अन्य रीतिनें ॥ १ ॥

वावरून तिचें मन माझ्यावर जडलें चात सशय नाहीं, पण
 जडून उपयोग काय ?

अंजनीगीत.

नांव तिचेचें टावें नाहीं ॥ जनक कोण वा जननी तेंही ॥
 वसे नित्य ती कवण्या टायीं ॥ कांहिंच मज नकळे ॥ १ ॥
 माझी तर सांप्रत अशी अवस्था झाली आहे कीं—

पद्य—' वदनी घर्मजलाला धुमाळी

श्रवणीं शब्द तिचे ते ॥ नयनिंहि मज ती दिसते ॥
 तीच हृदयिं या वसते ॥ हा स्पर्श कर गालातें ॥ १ ॥

पण इतकें असून सर्वांगांचा सताप मात्र जास्त वाढत चालला आहे (विचार करून) अशा स्थितींत तिचा शोध लावावा कसा ? तिच्या सखीच्या बोलण्यावरून ती सुदरी आपल्या आईचरोवर या अच्छोदसरोवरावर स्नानार्थ आलेली असावी असें दिसतें तर या पुष्परेणूवर तिच्या पदकमलांच्या मुद्रा उमटल्या आहेत याच्या अनुरोधाने जावें, ह्मणजे कदाचित् तिचा कांहीं शोध लागेल (जातां जातां) एवढ्याशा अल्पकाळांत माझ्या मनोवृत्तींत किती अंतर पडलें पहा.—

साकी

निराकार त्या निर्गुणरूपा बहु दिन धुंडित होतों ॥
 सगुण अशी साकार सुंदरी दिसतां छंद सुटे तो ॥
 लाभे जरि मजला ॥ मानिन मुक्तिलाभ घडला ॥ १ ॥
 (जातो)

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—अच्छोदसरोवराजवळील वनप्रदेश.

कर्पिंजल—(संचित प्रवेश करून) माझ्यासारख्या उदासीनाला सुद्धा हा मित्रविरह इतकी पीडा देतो, मग प्रापचिकाची काय दशा होते असेल ! एकूण प्रियवस्तूची वास्तविक योग्यता तिचा विरह झाल्यावांचून कळत नाही हेंच खरें बालपणापासून पुढरीकाचा आणि माझा एक क्षणभरही विरह झाला नसल्यामुळे मला आज अगदीं चैन पडत नाही माझा प्राण बाहेर गेला आणि हें शरीर त्याला शोधित वनांत चोहोंकडे भ्रमण करीत आहे, असें वाटतें. कुठें गेला असावा बरे ?

पद्य चाल—साव्य नसे मुनिव्या.

कामें मोहित केला ॥ नकळे का त्या कन्येमागुनि गलो
॥ ध्रु० ॥ कीं भेटना मजलागोनी ॥ शोधितसे कीं मज-
ला विपिनीं ॥ किंवा कोपें मज सोडोनी ॥ जाय कुठें, का
रुसला ॥ कवण्या स्थळिं मीं पाहु तयाला ॥ १ ॥

पुढरीका । पुढरीका । मीं तुजवर कोप केला, त्याची मला क्षमा कर, आणि त्वरित येऊन मजला आलिंगन दे पण तो आहे कुठें ? (पुढे जातो) जसजशी माझ्या मनाची निराशा होते, तसतशा मित्राविषयीं भलभलत्यां कल्पना मनांत येतात लज्जेमुळे तो प्राणत्याग करायला सुद्धां चुकायचा नाही (पाहून) हा मी अगदीं सरोवराच्या कांठीं आलों कदाचित् त्या कन्येमागून येथपर्यंत आला असेल, आणि ती सखीबरोबर घरीं गेली असें पाहून इथेंच कुठें निराश होऊन बसला असेल ही पुढे एक लतेची निचिड जाळी दिसते तीं पाहूं बरें (जवळ जाऊन पाहून आनदानें) तो फहा माझा मित्र ! छे पण नव्हे. हा कुणी निस्तेज तापसी असावा (न्याहा-

लून) माझ्या दृष्टीला भुगळ तर पडली नाही माझा मित्रच हा ।
शिव शिव । काय दशा झाली याची । हा सर्व त्या दुष्ट मदनाचा
खेळ दिसतो.

पद्य — ' लाल झाल कापान धुमाळी

गार अशा या लतामंडपीं स्फटिकशिलेवरि हा बसला ॥
केवळ भासं चित्र कोरिलें समाधिस्थ कीं निजलेला ॥१॥
निश्चल दिसतो जरि बाहेरीं शीलापासुनि बहु चळला ॥
शून्यहृदय वरकांतीं वाटे मानसिं चिंती दयितेला ॥ २ ॥
बोलेना तरि सांगे स्थिति ही आंतिल दुःसह पीडेला ॥
उरःस्थळावरि हार धरोनी गाळितसे किति अश्रुजला ॥३॥

हा अधमा मन्मथा, शकरांनीं तुझा देह दग्ध केला, त्याचरोचर
तुझी निर्दयता कशी दग्ध झाली नाही, याचें मला आश्चर्य वाटते.
अरे, हरिणाप्रमाणे या सरळ स्वभावाच्या मुनिकुमारानें तुझा असा
काय अपराध केला होता बरें । समजलों तुझा शत्रु जो कैलासना-
थ, त्याच्या पूजनाकरितां हा जात होता, हें तुला सहन न होऊन
याच्यावर असा अकस्मात् घाला घातलास; पण तुझ्याकडे तरी
काय दोष । तुझें कर्म तू केलेंस मला हेंच नवल वाटतें, कीं—

दिंडी

धैर्यनिधि जो तापसी ज्ञानराशी ॥

दास केलें मन्मथें कंवि त्यासी ॥

अथवा नवल कसले ?

थोर ह्मणती अनुभवे तेंचि साचें ॥

काठिण तरुणाचें शील टिकायाचें ॥ १ ॥

बरें, महाश्वेते, स्त्रिया ह्मणजे स्वभावसिद्ध कोमल मनाच्या अस-
तात, ह्मणून तुला तरी कांहीं दया यायची होती । माझ्या भोळसर
मित्रावर तू आपल्या तीव्र नेत्रकटाक्षांचा वर्षाव कसा केलास ? हर
हर ! मित्रा पुडरीका । काय ही तुझी स्थिति झाली । (जवळ जा-
ऊन वेळीच्या पानानें त्याला वारा घालू लागतो)

पुंडरीक--छे, छे । प्रिये महाश्वेते, तुला इतके थम--(कर्पिंजल
 ५] आहे असें पाहून) हाय हाय ! मदना, काधरे हा माझा उपहास
 चालविला आहेस !

कर्पिंजल--(त्याच्याजवळ वसून खाद्यावर हात ठेवून) मित्रा
 पुंडरीका ! महाश्वेता कोण ? आणि हें काय आरभलें आहेस तू ?

पुंडरीक--दैव माझे । कर्पिंजला, तुला सर्व वृत्तांत कळला अ-
 सून, केवळ मला लाजविण्याकरितां ' हें काय ' ह्मणून काय
 विचारतोस ?

कर्पिंजल--सर्व वृत्तांत मीं अतज्ञानानें जाणला आहे; पण
 तुला इतकें विचारतां कीं--

पद्य चाल--गगनादि ती सागर सोडुनी

सांग गुरूनीं हेंच तुला का धर्मशास्त्र पढवीलें ॥

तप-सिद्धिचें साधन खासें हेंचि तुला का दिसलें ॥ १ ॥

याच युक्तिनें मोक्षलाभ हें रहस्य कोणीं कथिलें ॥

यमनियमाचें तंत्र एक हें, काय तुझ्या मनिं भरलें ॥ २ ॥

साधु निंदिती ज्या कृत्याला तेंचि कसें तुज रुचलें ॥

जागृतपणिं तव विवेकधन तें सांग कुणींरे लुटिलें ॥ ३ ॥

साग. बोलत कां नाहीस ? दुसरें असें विचारतां, कीं केवळ प्रा-
 कृत लोक, अज्ञानामुळे ज्या मार्गाचा अवलंब करितात, त्याचें
 चिंतन करणें सुद्धां तुझ्यासारख्या सच्छील ज्ञानसपन्नाला महापाप
 होय; असें असतां तोच मार्ग तूं आक्रमू लागलास, तेव्हां तुला
 काय ह्मणावें ? यापासून काहीं सुखाचा लाभ होईल असें वाटत
 असेल, तर तशी कल्पनासुद्धा मनांत आणू नकोस. असल्या नराची
 योग्यता किती कमी होते समजलास !

पद्य -- ' प्रतिकूल होईल केसा त्रिवट

महामूढ ऐसें ह्मणती जाणते तयाला ॥ दुःखरूप विष-

यामार्जी मग जो जहाला ॥ ध्रु० ॥ धर्म हाचि जाणुनि

पोषी वल्लि जो विषाची ॥ खड्गलतेला जो मानी माल

पंकजांची ॥ हस्तिदंत उपडी धरुनी भ्रांति मृणालाची ॥
रुतन ह्यणुनि हातीं घे जो लाल इंगळाला ॥ १ ॥

पुंडरीक--(गळ्यास मिठी मारून) मित्रा,

पद्य 'शैवालें युक्त जैसे' -त्रिताल.

जें जें तूं बोलसी ते मजला का श्रुत नसे ॥
परि त्याचें काय आतां, मज भरले स्मरपिसें ॥
जाणसि तूं, इंद्रियांचें चालक हें मन असे ॥
स्वाधिन तें पूर्ण झालें मदनाच्या, करुं कसें ॥ १ ॥

कर्पिंजल—पुंडरीका, तुझ्यासारख्याचें मन त्या मदनाच्या
स्वाधीन । हे शब्द तरी कसे उच्चारतोस ?

पद्य 'निग्रहानुग्रहिं दक्ष' -झपा.

असा कोणरे मदन तो, वारि त्यातें ॥ काय भीसी तथा
पामरातें ॥ ध्रु० ॥ स्वैरगति धांवतीं इंद्रियें हीं तुझीं ।
जेंवि वर्षानदी पात्र फुटतां ॥ संयमें वश करी त्यांसि,
विद्याबळें । शांतवी क्षोभल्या मानसातें ॥ टाडका तुज
असे विषयपरिणाम तो । वांछिती काय मग सेवुनी
त्या ॥ जाय दीपावरी अग्निकीटक जसा ॥ तेंवि ही
कृति दिसे स्पष्ट मातें ॥

पुंडरीक--मित्रा कर्पिंजला, तू ह्यणतोस हें योग्यच आहे,
कारण--

पद्य 'अष्टमूर्ति परमेश' -धुमाळी.

त्या मदनानें नाहिं वेधिलें तीव्र शरीं तुजसी ॥
ह्यणुनि कथिसि या उपदेशाच्या लांब कथा मजसी ॥
जो नर पाहे, एके, जाणे, सदसज्जेदातें ॥
तोचि एकला पात्र असे उपदेश ध्यावयातें ॥
परंतु झालों अंध बधिर मी, ज्ञानहि गेलें ते ॥
हितबोधाचा काळ लोटला करि मग शिणसी ॥ १ ॥

कर्पिंजल—शेवटीं तुझ्या मतानें मीच महामूर्ख ठरलों तर !
अस्तु. हा चाललों मी. तुझा मार्ग तुला सुखप्रद होवो. (जाऊं
लागतो.)

पुंडरीक—छे, छे ' मित्रा, माझ्यावर असा कोप करूं नकोस.
पद्य—'कांते फार तुला मजसाठीं'—दीपचंदी.

कोण जर्गी या तुजविण दुसरा मज विश्वासाचा मित्र ॥
जिवाचा कोण दुजारे आश्रय शोधूं अन्य कुणाचा ॥ धृ० ॥
दुःख निवेदूं कोणापाशीं ॥ कोण संकटीं लेही मजसीं ॥
घालुनि पीटीं अपराधातें, कोण करिलरे बोध हिताचा ॥१॥

मित्रा, केवळ सांप्रतच्या दुःखदायक स्थितीमुळे माझ्या मुखांतून
असे उद्गार निघाले हें पहा—

प्रलयकालच्या प्रखररवीपरि काम ताप देई ॥
अगें शिजतीं, हृदय कढतसें, दृष्टि शुष्क होई ॥
शरीर जळतें, काय करूरे, धैर्य नुरे कांहीं ॥
प्राणमित्र तूं असतां मजवरि रुट कसा होती ॥ २ ॥
(एकाएकीं विव्हळ होऊन पडतो)

कर्पिंजल—(त्याला सावरून) अरे अरे ! प्रचल सतापानें या-
ला मूर्च्छा आली (कदलीदलानें वारा घालतो) ही स्थिति फार
विक्रोपाला पोहोचली व्यर्थ मी उपदेश करण्याच्या नाहीं लागलों.
आतां याचा हा मदनज्वर कसा कमी होणार ? याला सरी गुणकारी
औषधी एक ह्मणजे गधर्वकन्या महाश्वेता पण ती कशी प्राप्त व्हावी !
असो, या कामीं कालक्षेप करून उपयोग नाहीं प्रसर्गी कशाही उपायांची
योजना करून मित्राचे प्राण राखावेत असे शास्त्र आहे. हा कदाचित्
जाऊ द्यायचा नाहीं ह्मणून याला कांहीं तरी कारण सागून आपण
आतां महाश्वेतेकडे जावें; आणि तिची प्रार्थना करून पहावी. दुस-
रा मार्ग नाहीं. मित्रा, सावध हो

पुंडरीक—(कांहीं वेळानें) मित्रा, माझे प्राण व्याकुळ झालेरे ;
मला वाचाव आता

कर्पिजल--भिऊं नकोस (स्वगत) अहा ! ही युक्ती बरी सुचली. (प्रकाश) मित्रा, मीं पुष्पें वेंचीत असतां इथें जवळच एक दिव्य औषधी पाहिली, तिचा रस अगाला लावला म्हणजे कामसताप कितीही वाढला असला तरी तो अगदीं नाहीसा होतो, असें मीं ऐकलें आहे. तर कांहीं वेळ तू असाच धीर धरून रहा, मी आतां जाऊन ती घेऊन येतो

पुंडरीक--मित्रा, कामसताप औषधीनें बरा होतो ? बरें जा. ती तरी लौकर घेऊन ये.

कर्पिजल--आत्तां आणतो. तोंपर्यंत तू या कमलशय्येवर निजून रहा. हा-असा. (उठून) हे अनगा, कुसुमायुधा । आतां एवढी तरी माझी विनति ऐक.

साकी

श्वासमात्रजीवित हा माझा दीन मित्र बध निजला ॥
नको छळूं त्या, भेदुनि येतो अल्पचि काळें तिजला ॥
तोंवरि सांभाळी ॥ त्राता अन्य न या काळीं ॥ १ ॥

(तो जातांच पडदा पडतो.)

प्रवेश २ रा

स्थळ--महाश्वेतेचें मंदीर.

(संचित अशी महाश्वेतेची दासी मधुकरिका प्रवेश करते)

मधुकरिका--इतके दिवस मी ताईसाहेबांच्या सेवेत आहे; पण त्याचें म्हणजे सदा हसतमुख असायचें. मग आजच असें कोमेजून कां गेलें कोण जाणें. बरें, तरलिका रात्रदिवस सावली-सारखा त्यांच्याजवळ असायची, तीही अजून आली नाही (दा-
राकडे पाहून) ही कोण ? मजरी वाटतें ? ताईसाहेबांनीं स्वतः कैलेला पचरगी रेशमाचा मोर कादंबरीला दाखवायला म्हणून काल गेली होती, ती परत आली मजगी ये, देवी कादंबरीला आवड-
ला का तो मोर ?

मंजरी--(घेऊन उत्कठेनें) तुझ्याशीं बोलायला मला वेळ नाही अगोदर ताईसाहेब आत आहेत का सांग

मधु०--आहेत, पण (मंजरी घाईनें आंत जोऊ लागते-तीस आडवून) छे, छे ! आंत जायचें नाहीहो

मंजरी--(थांबून) तें कां ?

मधु०--अग हें बघ, तरलिकेशिवाय कुणाला आंत सोडू नकोस ' असें सांगून ताईसाहेबांनीं मला येथें उभी केली आहे

मंजरी--हणजे, हें आज नवीनच दिसते ! गगावल्या आहेत की काय कुणावर ?

मधु०--तें काय सांगू बाई मी आज पर्वकाळ, हणून आई-साहेबांचरोबर सरोवरावर अग धुवायला गेल्या होत्या तिथून उशी-गनें परत आल्या, त्या कुणाशीं भाषण नाही, काहीं नाही, मुकाट्याने आंत गेल्या मीं मनांत हट्टलें, उन्हांत जायची कधीं सवय नाही, त्यानें श्रम झाले असतील, हणून वाळ्याचा पंखा घेऊन हळूच आंत गेलें, आणि पहाते तों सुस्कारे सोडीत, हातावर तें सुकलेलें मुखकमल ठेवून विचार करीत, आपल्या पलगावर बसलेल्या । मीं जवळ जाऊन ताईसाहेब काय होतें ' हणून हळूच विचारलें तेव्हां कांहीं होत नाही तू चाहेर उभी रहा, आणि आता तरलिका येईल तिच्याशिवाय कुणाला आंत सोडू नकोस असें हणाल्या.

मंजरी--(विचार करीत स्वगत) सरोवरावर अग धुवायला गेल्या होत्या. आणि तरलिका मागून घेणार--(प्रकाश) काय असेल तें असो; पण तुला सांगतें कांहीं तरी—

मधु०--(तिचा हात दाखून) अग, गप्प गप्प ती पहा तरलिका आली (तरलिका येते) आलीस बाई ! बरें झालें ताईसाहेब तुझी अगदीं वाट पहाताहेत त्या पहा वरचेवर सिडकीशीं येतात, पुनः जातात. अग धुवून आल्यापासून असें चाललें आहे सारखें. तुला ठाऊक असेल याचें कारण ।

तरलिका—कारण कसल ' या वयात असच व्हायचें

मजरी—(मधुकरिकेस) हेच ह्मणणार होते मी. या हर्ताला त्या सरोवरावर एकादा सुंदर हस दिसला असेल झालें. दुसरें काय ?

तरलिका—बरे, तुम्ही दोघीही चला आतां, मी आहे इथें. ताईसाहेबांचें जेवणखाण झाल्यावर मग या (त्या दोघी तिच्या कानाशीं काहीं कुजबुजून गेल्यावर) आता ही त्या मुनिकुमारानें दिलेली पत्रिका ताईसाहेबाना नेऊन यावी (वर पाहून) मधुकरिकेनें म्हटलें तें खरेंच त्या पहा ताईसाहेब पुनः सिडकीशीं आल्या नुसत्या त्या मुनिकुमाराच्या दर्शनानें याची काय दशा झाली याई ही ! ओंठावरची लाली कमी पडली, दृष्टि मद् दिसायला लागली, पाऊल जड झालें, आनंदवृत्ति मावळली, एक का दोन बरे, या करतात तरी काय तें पहावें अगोदर (आड उभी गहते)

महाश्वेता—

पद्य —' नृपममता रामावर्ती. '-धुमाली

तेथेंच उभी कीं आले ॥ जागीं कीं शयनीं निजलें ॥
नाकळे ॥ हें दु.ख सौख्य कीं झालें ॥ उत्सविं कीं व्यसनीं
पडलें ॥ नाकळे ॥ मी स्तब्धचि अथवा बोलें ॥ हंसलें
कीं रोदन केलें ॥ नाकळे ॥ चाल ॥ करूं काय ॥ लागली
हाय ॥ यास सदुपाय ॥ कोणते कथिले ॥ पुसुं कुणा
कोण त्या बोलें ॥ नाकळे ॥ १ ॥

माझी अशी अवस्था करून सोडणारा तो मदनखुदर मुनिकुमार या दक्षिणदिशेकडे असल्यानें त्रिभुवनांतील सर्व गुणांचें, रूपाचें, यौवनाचें भांडारच इकडे आहे असें वाटते. मीं पुष्कळदां याच गवाक्षातून या दिशेकडे पाहिले असेल, परंतु आजच्यासारखी रमण्याय ही मला पूर्वीं कधींच दिसली नव्हती हा इकडून येणारा वारासुद्धां वासदायक असून मला किती प्रिय वाटतो ह्मणून सांगू हे दक्षिणानिला, तू त्या मुनिकुमाराच्या अगाला स्पर्श करून आलास ह्मणून विचारतें—

अंजनीगीत.

मदन विकारें जैसा मजला ॥ कुमारासही ज्वर का भरला ॥

मजपरि पडला भ्रम का त्याला ॥ सांग वरें आधीं ॥ १ ॥

पण काय मी वेडी पहा अग महाश्वेते, तुझ्यासारख्या भोळसर मुलीला मदन बाधा करतो. त्या ऋषिपुत्राच्या वाच्याला तरी उभें रहावचें त्या भिऱ्या मदनाला धैर्य होईल का ? शकरानीं नुसतें शरीरच दग्ध केलें, पण तो तापसकुमार नावसुद्धां जाळून टाकील. तुला विसरून तो आपल्या मित्राचरोचर सुरलोकास देखील गेला असेल तू मात्र ही अक्षमाळ घेऊन त्याचा जप करीत बसली आहेस (डाव्या कानाला हात लावून एकदम चपापून मोठ्यानें) अगवाई ! त्या मेल्या वाच्यानें माझ्या कानावरची पुष्पमजिरी नेली वाटते.

तरलिका—(पुढें सरून) ताईसाहेब, उजव्या कानावर ठेवून डाव्या कानावर पाहिली तर कशी सापडेल ?

महाश्वेता—(आहे अशी पाहून) आज बाई मला असा स-
शाय पडल्यासारखा झाला आहे पण तू इतका वेळ होतीस कुठें ?

तरलिका—आपण आईसाहेबांचरोचर अग धुवून पुढें आलात, आणि मी कांहीं कमळाचे कळे घेऊन मागून येत होतें, इतक्यांत ज्या मुनिकुमारानें आपल्या कानावर ही मजिरी ठेविली तो वृक्षांच्या गर्दीतून चटकन माझ्यापुढें घेऊन उभा राहिला

महाश्वेता—ज्यानें माझ्यापार्शीं आपली माळ मागितली तो ?

तरलिका—(हसत) होय. ज्याच्या हातांत आपण माळ ह्मणून हार दिलात तो, तोच

महाश्वेता—तर मग—(बाहू पसरून),

पद्य 'सुटला पितृदिशेचा वारा'—धुमाली

आधीं आलिंगन दे मजला ॥ धरुं दे कवळुनि हृदयीं तु-
जला ॥ बहुपुण्य सग्रहीं तुझ्या ह्मणोनिच त्याला ॥ तू
पाहिलेंस पुनरपि, जन्म सफल तव झाला ॥ १ ॥

(बसून) अगदीं माझ्याजवळ बैस, लाजू नकोस यावेळीं मी तुझी ताईसाहेब नव्हे. तूच माझी ताईसाहेब; आणि मी विचारनें तें सांग

तरलिका—पण इथें उभी राहून सांगतें ताईसाहेब.

महाश्वेता—नाहीं, माझ्याजवळच बसलें पाहिजे. अशी—ह सांग आतां, तो तुझ्यापुढें येऊन उभा राहिला, तेव्हां रागानें अगदीं लाल झाला होता का ?

तरलिका—रागानें नाहीं. अनुरागानें लाल झाला होता.

महाश्वेता—नाहींग, मीं त्याची माळ चुकून आणली, ह्मणून तो सतापला होता का ?

तरलिका—छे, ताईसाहेब माळ आणली ह्मणून सतापला नव्हना. त्याचें मन चोरून आणलेंत, ह्मणून सतापलेला दिसला.

महाश्वेता——यरे, माझा मोत्याचा हार होता का त्याच्या हातांत ?

तरलिका—होता, पण मला पहाताच मी कदाचित् तो मागेन, ह्मणून त्यानें आपल्या बल्कलांत उराशीं लपवून ठेविला.

महाश्वेता—(स्वगत) हीं सर्व चिन्हें बरीं दिसतात. (प्रकाश) पण काग तो गगीट मुद्रेचा त्याचा मित्र जवळ नव्हता का ?

तरलिका—मला वाटतें, त्याला चुकवून हा सरोवरावर आला होता कारण बोलतां बोलतां हळूच वळून मागे पहात असे.

महाश्वेता—यरे, तुला तो काय ह्मणाला तें सांग आता

तरलिका—मला त्यानें प्रथम मोठ्या आतूरपणानें “ तुझ्या ताईसाहेब कोण ? कुणाच्या ? कुठें राहतात ? ” असे एकामागून एक प्रश्न केले मीं सर्व सांगितलें. मग पुनः चोहोंकडे पाहून, मोठ्या आर्जवानें मला ह्मणाला कीं, “ रूपा करून माझे एक काम करशील का ? ”

महाश्वेता—मग ?

तरलिका——तेव्हां मीं हात जोडून ह्मटलें “ भगवन् ! आपण सर्व जगाला प्रत्येक नेव्हां मनांत केल्यादीची शक्ति

ती आज्ञा करून माझ्यावर अनुग्रह करावा. मग त्यानें आपल्या वल्कलाची एक पट्टी फाडून, तिच्यावर तमालपत्रांच्या रसानें काहीं लिहून ती मला दिली, आणि ह्मणाला, कीं “तुशीं ताईसाहेब एकटी पाहून तिच्याजवळ ही दे.” (विड्याच्या डब्यातून काढू लागते)

महाश्वेता—कुठें आहे ती ? दे. दे अगोदर पाहू (तरलिका देते ती घेऊन वाचते.)

पद्य—‘का आड सखं नृ यसा’—धुमाली

हे काय बरें त्वां केलें ॥ ध्रु० ॥

मृणालसम मुक्तालतिकेते ॥ दाबुनि जैसें हसवराते ॥ तैसें मन्मानसजन्म्याते ॥ बहु दूर विलोभुनि नेले ॥ १ ॥

गडे तरलिके, तू मला हें अमृतच पाजिवलेस तू मला जीवदान दिलेस आता हे तुझे उपकार कसे फेडूंग ! ही पत्रिका वृहादां वाचू, शंभरदां वाचू कीं हजारदां वाचू असें झालें आहे मला.

(महाश्वेता मनन करीत आहे इतक्यांत एक कंचुकी येतो.)

कंचुकी—ताईसाहेब ! बाहेर एक मुनिकुमार उभा आहे त्यानें आपलें—

महाश्वेता—(आनदानें) मुनिकुमार ! तरलिके, चल तर लवकर, त्याला सामोरे जाऊ चल, तोच तो.

कंचुकी—त्यानें आपलें नाव कर्पिंजल असें सांगितलें. त्याच्या मनांतून आपल्याला भेटायचें आहेसें दिसतें मग जशी आज्ञा

महाश्वेता—(विरस होऊन) सखे तरलिके, मुनिकुमार आला हें ऐकतांच जें सौख्याचें चित्र मनापुढ उभें राहिलें, तें त्याचें नाव कर्पिंजल हें ऐकतांच सारें दुःखाचें झाले (कंचुकीस) बरें जा. त्याला घेऊन ये (तो जातो) कायग सखे, तो कर्पिंजल कशा-ला आला असेल बरें ? त्या कुमाराचा शोध करायला तर आला नसेल ? किंवा माझ्याकडून सर्व काढून घेऊन ही गोष्ट आईला आणि बाचांना कळवावी असा तर त्याचा हेतु नसेलना ?

तरलिका—तो पहा आलाच ताईसाहेब. आपण ह्मणतां त्यांतलें कांहीं नसावें. कारण त्याची मुद्रा कर्ण दिसते.

महाश्वेता—(तो आल्यावर प्रणाम करून त्यास आसन दाखवून) भगवन्, या आसनावर बसावें (कर्पिंजल बसल्यावर तरलिकेकडे शक्ति मुद्रेनें पाहू लागतो) भगवन्, ही माझी सखी, अगदीं विश्वासातली आहे. आपल्या मनांतून जें बोलावचें असेल तें खुशाल बोलावें.

कर्पिंजल—गधर्वकन्ये, काय बोलू ! लज्जेनें माझी वाणीच चालत नाही कदमुळे भक्षण करणारा मुनिकुमार कुणीकडे, आणि विषयवासनेनें कलुषित झालेला असा प्रपच कुणीकडे, कशास काहीं सबंध ! असो, भगवदिच्छा बलीयसी ! तुला सांगितल्यावाचून गत्यतर नाही, ह्मणून सांगतां पुडरीकाला सोडून मी गगानें निघून गेलो, हें तुला विदित आहेच काहीं काळानें तो काय करतो ह्मणून पाहण्याकरितां परत आलो, तों तिथें मित्र नाही. ह्मणून त्या वनांत त्याचा शोध करू लागलों शोधतां शोधतां तो अच्छोदसरोवराच्या कांठीं एका लतामड्यांत तुझा मुक्ताहार उरार्शीं धरून अश्रु गाळीत बसलेला दिसला. महाश्वेते, जो आज प्रातःकाळीं सूर्याप्रमाणें तेजःपुंज आणि ऐगवताप्रमाणें भव्य देहाचा दिसत होता तोच माझा मित्र, आत पेटलेल्या मदनज्वालाच्या योगानें—

दिंडी.

प्रभातींचा निस्तेज चंद्र जैसा ॥ दिष्ट लागे निस्तेज तोहि तैसा ॥ होइ कृश तो गंगौघ निदार्थींचा ॥ तेंवि झाला कृश देह फार त्याचा ॥

नतर मीं प्रसगानुरूप नानाप्रकारें न्याला बोध केला, परंतु काय उपयोग ?

सखी

इंद्रियदमनीं दक्ष जोंवरी योग्य समय उपदेशा ॥ होतां स्वरशरविद्ध मनुज तो कांहीं नसे योग आशा ॥ जाई तो गळुनी ॥ जल कीं भय घरणुर्ह ॥ १ ॥

माझा उपदेश ऐकून, तो मला मिठी मारून अगदीं दीनवाणीने हणाला, मित्रा ।

पद्य — पांडु नृपति जनक जया. — दादरा.

विह्वल मी कामशरीं ॥ त्याचा प्रतिकार करी ॥ न घडे
हें त्वरित तरी ॥ प्राण चालले ॥ १ ॥

त्याचे उद्धार कार्णी पडतांच कांहीं मिपानें मी तुझी गांठ घेण्या-
करितां इकडे आलों आतां अशा स्थितींत त्याच्या प्रीतीस योग्य,
आमच्या येण्यास शोभेल, आणि तुला स्वतःला रुचेल, असें कर-
ण्यास तू समर्थ आहेस.

महाश्वेता— (स्वगत) हें या मुनिकुमाराचे भाषण ऐकून मी
सौख्यामृतसागरांत मम झालें कीं काय असें वाटतें पण याला
आता काय सामू ? (विचार करीत बसते.)

कर्पिंजल— (स्वगत) हीं विचारांत पडल्यासारखी दिसते.
माझ्या भाषणाचा हिनें अनादरही केला नाही, किंवा तें ऐकून हिला
कोणी आला नाही तेव्हां माझ्या मित्राची हिला दया आलीसें
दिसतें मात्र स्पष्ट सांगायला हीं लाजते तर आता आपण जावें.
हिला तें स्थान माहीत आहेच. (प्रकाश) बरे महाश्वेते, हा पहा
भगवन् सविता अस्तास चालला माझा मित्र त्या लतामडपात
एकटा आहे हणून मी निरोप घेतों आतां पण—

साकी

मम मित्रावारी करी दया गे प्राणदान दे त्यासी ॥ अंज-
लि जोडुनि हीच दक्षिणा मागतसें तुजपाशीं ॥ याचक
तुष्ट करी ॥ इच्छा कांहीं नसे दुसरी ॥ १ ॥

(महाश्वेता प्रणाम करते, तो निघून जातो.)

महाश्वेता—सखे, हा मला दुष्ट मदन गला एकाच त्रास
देऊन राहिला नाही, त्या कुमाराची सुद्धां त्याने काय अवस्था
केली तां ऐकलीसना? पण आतां मी काय करू तें सांग. (बसून)

पद्य चाल—मर्यादा सोडुनि वदणें.—धुमाळी

तरलिके भ्रमीं मी पडलें समजेना काय करावें ॥ तूं
सखी जिवाची माझी योग्य तें मला सुचवावें ॥ जें व-
दुनि कर्पिजल गेला तें मनीं सर्व आणावें ॥ चाल ॥ ज-
रि धीर लाज सोडोनी ॥ जननिंदा अवमानोनी ॥ माते-
स पित्यास न पुसुनी ॥ म्यां जाउनि त्यासि वरावें ॥
तरि अधर्म मोठा घडतो गुरुजनापमानें ठावें ॥ १ ॥

तरलिका— (स्वगत) आतां यांना जरा प्रतिकूल असेंच
बोलून पहावें. (उघड) ताईसाहेब, अधर्म होतो तर जाऊ नये
हे चांगलें

महाश्वेता—अहाग वेडे ! न गेले तर त्या कुमाराच्या विग्रहानें
मी गहीन का जिवत ! असो मेली, माझ्या प्राणांची मी नाहीं
इतकी परवा करीत. पण माझ्या मरणानें आणखी काय अनर्थ
होतील ते पहा एक तर कर्पिजलासारखा महातापसी, आजन्मातू
पहिल्यानंच माझ्याकडे याचना करायला आला असून, जर मीं
त्याचा अनादर केला, तर केवढें बरें पातक घडेल ? दुसरे, मी न
गेल्यानें त्या प्रियकुमाराची निराशा होऊन, जर त्याच्या जिवाला
कांही बरेंवाईट झालें, तर तेंही ब्रह्महत्येचें पाप मलाच लागणार

तरलिका—खरेंच ताईसाहेब. तर मग आपलें पहिलें पाप
पुगवलें, पण ही ब्रह्महत्या नको मेली

महाश्वेता—वाहवाग ! अशीच का तू माझ्या कुलशाळाची
काळजी करणारी (सुस्कारा टाकून) गडे तरलिके, ही पाहिलीस
पुवदिशा ! माझी अशी लाजिरवाणी स्थिति पाहून मला हसूं लागली.

तरलिका—छे, ताईसाहेब, तुझांला नाहीं हसत ती तिचा
प्रियकर चद्र तिच्या सवतीकडे गेला होता, तो परत आला, हसणून
हसने आहे

महाश्वेता—हा निष्ठुर चद्रा, तू घेऊन तिचा विरहसताप
नाहींमा करणार, पण माझा अधिक होईल, हें कसें नाहीं तुझ्या

ध्यानांत आलें ? तरलिके, आतां मात्र कांहीं धडगत दिसत नाहींग
वाई ! (सुस्कारा सोडून)

पद्य. —जो या नगरा भूषण सरा—धुमाळी.

आधिंच मन्मथ दुःसह मला ॥ त्यांतुनि वसंत सरसाव-
ला ॥ तिसरा मलयानिल झोंवला ॥ माझ्या अंगा गे
॥ १ ॥ इतुक्यांतचि हा उगवे शशी ॥ याची पीडा
साहूँ कशी ॥ ज्वरितांगावरि व्हावी जशी ॥ वृष्टिच
वन्हीची ॥ २ ॥ अथवा शीतार्तावरि पडे ॥ प्रभार्ती हि-
मजल तैसे घडे ॥ खर विष किंवा ज्याला चढे ॥ अहि
त्या चावावा ॥ ३ ॥

सखे, वांचीव ग वांचीव ! हा दाह भाश्यानें सोसवत नाहीं
तुझ्या मांडीवर तरी —(मूर्च्छा येऊन पडते.)

तरलिका—आतां काय करावें वाई ? इतक्यांत इतक्या वि-
कोपाला जाईल हें ध्यानीं मनीं सुद्धां नव्हतें. ताईसाहेब, अहो
ताईसाहेब हें काय बरें ? धोला कीं हो, मला वाई भय वाटतें

महाश्वेता—(शुद्धीवर येऊन) मी कुमाराजवळ होतें तीं
इतक्यांत इथें कशी आले ? (पाहून) गडे तरलिके, हा चद्र मला
आतां मृत्यूसारखा दिसायला लागला. मला इथून ने कुठें तरी.

तरलिका—ताईसाहेब, मी आपल्याला पदर पसरून विनाति
करते, कीं पुगे आतां ही लज्जा गुरुजनाचीसुद्धां इतकी भीड ध-
रून उपयोग नाही. रुपा करून मला पाठवा, ह्मणजे मी जाऊन
त्या कुमाराला इथें घेऊन येतें नाही तर आपण तरी त्याच्याकडे
चला. सरेंच सांगतें. ह्या चद्राचा आणि मदनाचा, असे दोघांचे-
ही ताप सोसण्याचें आपल्या अंगांत आतां चाण दिसत नाहीं

महाश्वेता—

पद्य —सुखवि नयन किति—दीपचंदी.

उन्मत्ते कां वदसी भलतें ॥ मज मदनाचे नाहीं भय तें
॥ धु० ॥ परि मुनितनयासन्निध न्याया ॥ मृत्युमुखी वा

मजला बाया ॥ अधर्म माझ्या करिं करवाया ॥ शशि
मेला हा आला गमते ॥ १ ॥ घालवि हा भयशंका म-
निची ॥ लज्जा नुरवी कांहीं मतिची ॥ बुद्धि शिकवि
मज अभिगमनाची ॥ राहुं न देई मजला येथे ॥ २ ॥

तर चल मला हात दे. या देहांत जीव आहे तोंपर्यंत कसें
चसें त्या माझ्या प्राणवल्लभाला जाऊन भेटते.

तरलिका—ही मी तयार आहे. पण प्रियजनाकडे जातांना
गधिक उद्या, नानाप्रकारच्या उत्तम पुष्पाचे हार, त्रयोदशगुणी
तांबूल, सुवासित केलेलीं वस्त्रे घेतलीं पाहिजेत तर ही सामुग्री मी
घेऊन येते.

महाश्वेता—वरें जा तर, लवकर ये. (तरलिका जाते) आज
सकाळीं माझी स्थिति काय होती आणि आतां काय झाली आहे !
मी माझ्या सख्यांना “ उपवर दशा ह्मणजे काय ! आणि त्यांत
काय काय होतें ? ” असें पुष्कळ वेळ विचारलें असेल आणि
त्यानींही “ असें असें होतें ” ह्मणून सांगितलें असेल. पण मला
तें खरें वाटत नव्हते आज जेव्हां त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव आला—
(तरलिका येते.) आणलस का सर्गळ ? चल तर लवकर

तरलिका—पण तार्डसाहेब, आणखी कोणी परिजन नको-
नका बगेबर ? किती दूर, रात्रीचें, वनातून जायचे. भय नाहींका
वाटायचें आपल्याला ?

महाश्वेता—हे परिजन आहेत तर खरे. आणखी ग कशाला
पाहिजेत ?

तरलिका—ते कोण ?

महाश्वेता—हे पहा

पद्य —नोहे हा पवन जवन वारु -दादरा

सज्ज करुनि चाप मदन येत माणुनी ॥ मार्ग दावि इंदु
मला तम निवारुनी ॥ ५० ॥ जरि चंचल एत नम्ये ॥

प्रीति तथा सांवरिते ॥ अग्रभागि मन पळते ॥ करुनि
दूर शंकेते ॥ उत्कंठा नेत पुढें धीर देउनी ॥ १ ॥

तरलिका—(हसून) अगवाई । हे परिजन नवीनच ऐकले.
बरे, चला तर

महाश्वेता—अग, आपण या मार्गानें निघालो खऱ्या, पण
कुणी पाहिलें तर.

तरलिका—ताईसाहेब, हा जांभळा शेला आणला आहे, तो
पांघरा हणजे कुणी ओळखणार नाही. (महाश्वेता पाघरते.)

महाश्वेता—तरलिके, पुरुष पुरुषांचा कसा पक्षपात करतात,
तें पाहिलेंस का ? हा चंद्र मला माघ त्या कुमाराकडे ओढून घेऊन
चालला आहे, पण त्याला काग माझ्याकडे आणीत नाही ?

तरलिका—नसेल हणून तरी कशावरून ? पण ताईसाहेब,
अशा मधेंच कां थांबलां ?

महाश्वेता—माझा बाई एकाएकी हा उजवा डोळा लवायला
लागला—

पद्य

चाल—सोच समज नादान पियारे.—द्रीपचंदी

होय मला अपशकुन असा कां ॥ उत्साहाचा भंग करी
कां ॥ ध्रु० ॥ हृदयनिवासी प्राणसख्याचें ॥ अनुतापें मन
पालटलें का ॥ १ ॥ तुज फसविलें त्या खोटीनें ॥ कपिंजलें
त्या सांगितलें कां ॥ २ ॥ हात सखे दे धांवत जाऊं ॥
टाकिशि तूं हीं मंद पदें कां ॥ ३ ॥

(जानात)

अंक ३ रा.

स्थळ--अच्छेदसरोवरजवळील लतामडप

पुंडरीक--(शिलातलावर बसलेला)

पद्य -नमुनि शिवा बलवत रची अति -दीपचंदी
धाडुनि दिधलें दासीसह मीं पत्र तिला करिंचें या ॥ अजुनि
कशी ती प्राप्त न झाली हंसकन्यका या ठाया ॥ ध्रु० ॥ भाव न
कळला मानु तयांतिल, अहे तरि चतुरा ती ॥ योग्य न जरि
मी तत्प्रीतीला, हार कसा हा देती ॥ ह्यणतिल गुरुजन काय
तिला ही वागवि का मनि भीती ॥ किंवा सखिनीं दिधलें
नाहीं, अनुमत मजसि बराया ॥ १ ॥

पण प्रिये मह्येते, मी तुझ्यावर अनुरक्त झालों, तेव्हां मीं कुठें
मित्राचें अनुमोदन विचारलें, किंवा गुरुजनाची भीति मनांत
आणली ! अग, सऱ्या प्रीतीपुढें असल्या प्रतिबंधांचें फारसें महत्त्व
नाहीं, हें मी तुला आज स्वानुभवानें सांगतां. तर लौकर ये आणि
माझे हे प्राण वाचीव मित्रा कर्पिजला, तू सुद्धां या वेळीं कुठें गेलास
बरे ! मला वाटतें, औपधी आणण्याचें मिय करून तू माझ्या प्रियेला
हा सर्व वृत्तांत सांगण्याकरितां गेला असावास असेच असेल तर
मित्रा, हें तू माझ्याकरितां फार अनुचित कर्म केलेंस

दिंडी

बहुतपरिनें उपदेश तुवां केला ॥ परी कामांधें म्यां न आद-
रीला ॥ तुझ्या स्नेहा पात्र मी नसे आतां ॥ व्यर्थ माझी वा-
हसी मनीं चिंता ॥ १ ॥

प्रिय सुहृदा, तू कदाचित् या हतभाग्याचें प्राण वांचाविण्या-
करितां तिची दीनजनाप्रमाणें विनवर्णा करशील, आणि तिनें
तुझ्या विनयणीचा अनादर केला, ह्यणजे तुला मरणप्राय दुःख
होईल असें झालें ह्यणजे तुझ्या मनांत जो कांहीं माझ्याविषयी

अद्यापि थोडासा त्वेहलेश असेल, तोही नाहीसा होईल. कपिंजला, तुझ्यासारखा जन्माचा प्राणमित्र सोडून, केवळ क्षणमात्र परिचय झालेल्या गधर्वकन्येवर लपट होणारा असा दुष्ट, कृतघ्न, महापातकी मी ! माझ्यासाठीं इतके श्रम कशाला घेतलेस ! असो, तू सन्या मित्रधर्माला जागलास, आणि मी मात्र सर्वर्षीं असन्मार्गी झालों ! पण मित्रा मी तरी काय करू ?

पद्य -निर्मल कुल कसले -धुमाळी.

हृदयीं स्मर शिरला ॥ असावध गांटुनिया मजला ॥ध्रु०॥
प्रथम विवेका दवडी तेथुनि ॥ सात्विक मतिला भ्रष्ट
करोनी ॥ मग सुरतेच्छा मनिं भरवोनी ॥ आणी या
स्थितिला ॥ माझा सर्व यत्न हरला ॥ १ ॥

(वर पाहून) हा नशा देवा ' काय माझी दशा केलीस ही ? या कामसतापाचा कांहीं तरी उपशम व्हावा ह्मणून मीं या पुष्पित लता-मंडपाचा आश्रय केला पण माझा सताप येथें दशगुणित झाला कारण—

पद्य -केलास अशी काय परीक्षा -दादरा

मजवरि तरु कुसुमरेणु बरुनि गाळिती ॥
मदनवशीकरणचूर्ण काय मारिती ॥ ध्रु० ॥
स्नान होत सुरतपदीं पुष्पमधुरसें ॥
चंगककलिका न तप्त मदनशर जसे ॥
मलयवात निंदी गज मधुपरवमिषें ॥
सर्वचि या समधिं कसें वैर साधिती ॥ १ ॥

मला इतका वेळ आशा होती कीं चंद्रोदय झाला ह्मणजे तरी त्याच्या अमृतवर्षीं शीतल किरणांनीं माझा दाह शांत होईल, पण तीही निष्फल झाली. आतां मात्र सुदरि ! तुझ्यावांचून या जगत्रयांत मला तारणारा कोणी दिसत नाही. कारण—

साकी

चदनचर्चा विषलेपापरि मलयानिल करि दाहा ॥
कमलशयनही कंटकमयसें शशि हा जाळी देहा ॥

हितगुण जातीचे ॥ तेही पालटले यांचे ॥ १ ॥

(हार हातांत घेऊन) हे मुक्ताहारा ।

पद्य.-' निज मख रक्षाया '-दीपचंदी

हृदयिं तिच्या होता, वास तुझारे, निशिदिनिं गुणवंता,
वास तुझारे ॥ ह्यणुनि तुला मी हृदय पुसितों, कथुनि
निवारी मानसचिंता ॥ १ ॥ कांहीं दया माया, हृदयिं
असे का, आश्रय तो न्याया, हृदयिं असे का ॥ कीं
वज्राच्या काटिण्यानें व्यापियलें सुंदरिच्या हृदया ॥२॥
इच्छा उद्भवली, कामसुखाची, आशा अनुसरली,
कामसुखाची ॥ होइल ती फलदायक किंवा सांग नि-
राशा लिहिली भाळीं ॥ ३ ॥

हे हसकन्ये, तुजकरितां मीं माझा दुसरा प्राण अशा जन्ममित्राचा
त्याग केला. तुझ्या सगतीसाठीं मीं परमपूज्य पित्याचीही भीति
सोडली तुझे मोहक दर्शन होताच कैलासनाथाचें दर्शनही मीं तुच्छ
केलें, आणखी आजपर्यंत स्वीकारलेला तपाचा गुरुनिर्दिष्ट मार्ग
सोडून तुझ्या प्राप्तीच्या हेतूनें मीं हे कसें सरतर तप आचरीत
आहें पहा.--

पद्य -धन्य उभा ही बाणकन्यका.-धुमाळी

स्मरतापाच्या घर्मजलानें स्नान सचैलचि सारोनी ॥
कोमल कमलाचें चित्रासन रचुनि बैसलों या विपिनीं ॥१॥
चंदनचर्चा, त्रिपुंड्र भाळीं, मृणालसूत्रा घालोनी ॥
कदलीदल अतिसूक्ष्म वसन हें पांघरलों स्कंधावरुनी ॥२॥
मुक्तावलिची जपमाला ही लक्ष लाविलें त्वद्दयानीं ॥
अनन्य मति मी शरण रिघालों इच्छा पुरवी येवोनी ॥ ३ ॥

हे निदंभे महाश्वेते, माझा सताप मस्तकांत चढला, प्राण व्याकुळ
शाले, अजून किती अत पहाणार! तर धांव लवकर आणि मला
अधगमून पाजवून—(दूचकून) अरे, मी माझ्या हृदयगमेची
प्रार्थना करित असतां एकाएकीं माझे प्राण कोण आकर्षण

अंक ३ रा.

कहू लागला ! (वर पाहून) हा अधमा, कलफ्या, चंद्रा
(उठून आवेशानें)

पद्य - वायुनदन रदन करकर चांबुनी - झंपा
महाश्वेता न ये झडकरि ॥ ह्यणुनि असतां विकल अं-
तरिं ॥ प्राण हरिसी वळें निजकरिं ॥ शाप तरि हा घेइ
चांडाळा ॥ १ ॥ बहुत जन्मीं मृत्युलोकीं ॥ कामसुख
नच लाभतां कीं ॥ मरण येइल विरहशोकीं ॥ कधिं न
मिथ्या होय वाणी ही ॥ २ ॥

(विकल होऊन पडतो.)

(आकाशवाणी) " अरे, आपल्याच दोषाचीं फळें भोग-
णाऱ्या, विचारनष्टा, पुडरीका,

आर्या

निजकर्मी मी असतां शाप दिला त्वां मला अनपराधा ॥
घे तरि तसाच माझा मजसह सुखदुःख भोग कामांधा ॥ "

पुंडरीक—(बसून) हा कटिणहृदये, गधर्वकन्ये, या जन्मीं
तर नाहीच, पण पुढच्या जन्मीं तरी माझा स्वीकार कर (ऐकून
आनदानें) आली वाटतें हा पावलांचा शब्द ऐकू येतो. पण
आतां येऊन काय उपयोग । कारण—

साकी.

पाषाणापरि मस्तक झालें, स्पष्ट दिसेना कांहीं ॥
भ्रम पडलासैं वाटे मतिला, अगहि हालत नाही ॥
जिह्वा जड पडली ॥ प्रिये ये--

(असं ह्यणून पडतो इतक्यात त्याचा मित्र

कर्पिंजल प्रवेश करितो.)

कर्पिंजल—(त्यास सांबळून धरून) मित्रा पुडरीका, शुद्धीवर
ये. आता इतक्यात महाश्वेता येऊन तुझे मनोरथ पूर्ण करील

पुंडरीक—(डोळे उघडून आनदानें) कुठें आहे ! महाश्वेते !
(त्याक्षणीं त्याचा प्राण जातो.)

कपिंजल—(कपाल बडवून) हाय हाय । सर्वस्वी घात शाला !
गेली माझा मित्र । मित्रा, मला सोडून कसा चाललास ।

पद्य —कवणें तुज गांजियलें.—दादरा.

हा दुटा पंचशरा, सोडिलें नया ॥ हल्या ही घोर तुवां
केलि कासया ॥ ध्रु० ॥ रे चंद्रा पापराशि ॥ निर्लज्जा
तृप्त होसि ॥ हे दक्षिणवायो, अशि ॥ वेळ साधलीस
कशी ॥ मारुनि मम मित्रासी ॥ लाभ काय सांग तु-
जसि ॥ तूंहि महाश्वेते, किति अससि निर्दया ॥ १ ॥

पण यांना मी काय दोष देतो ? मीच स्वतः लवकर न येऊन
माझ्या मित्राचा प्राण घेतला. हा कृतांतरूपा कपिंजला । हीच का
तुझी पुढरीकाचे ठिकाणी प्रीति । मित्राला वाचवून काळाची क्षुधा
तू शांत केली असतीस तर काय वाईट झालें असतें ? हे कृतांता,
माझ्यासारख्या पाशाणाला ठेवून या रत्नाला घेऊन गेलास, हा
केवढा स्वार्थाविषयी पक्षपात केलास !

पद्य —माझा भरत देखिला काय.—धुमाळी

धर्मां वालि न कुणि तुजला ॥ आतां उरलारे ॥ ध्रु० ॥
नाहें तपा तुज कोणी नाथ ॥ हरपे सरस्वतीचा कांत ॥
सत्या होय तुझाही घात ॥ झाला अत सौजन्या ॥ १ ॥
गेली सुरलोकींचा प्राण ॥ श्वेतकेतुचें पुत्रनिधान ॥ उ-
त्तम गुणरत्नांची खाण ॥ लुटिली जाण चोरानें ॥ २ ॥
मित्रा पुढरीका ! काय केलेस हें ?

साकी

दिसती सर्वहि शून्य दिशा या तुजविण जाऊं कोठें ॥
श्वेतकेतुला दाउं कसें मुख, संकट आलें मोठें ॥
बोलू कवणासीं ॥ दुसरा कोण सखा मजसी ॥ १ ॥

(शवास कवटाळून शोक करीत बसतो)

महाश्वेता—(पडद्यांत) सखे तरलिके, अग मागें काय राहि-
लीस ! धांव लवकर हा बघ कृणाचा शोकस्वर ऐकू येतो आहे.

कपिंजल—मित्रा, तुझ्याकरितां मी जाऊन त्या महाश्वेतेची विनवणी केली, ती सर्व व्यर्थ झालीना ' माझ्या तर्काप्रमाणें ती जर तुझे हेतु सफल करण्याकरितां इथें आली, तर पुंडरीका, हा प्रकार पाहून तिची काय अवस्था होईल ? (कटास मिठी मारून) मित्रा, सर्वांचाच कसा असा घात करून चाललास

महाश्वेता—(बाहेर येऊन) अगवाई ! सखे, हा कपिंजलाचा शब्दच वाई ! दैवा ! माझ्यापुढें काच भांडून ठेवले आहेस कोण जाणे ? तरी निघतांना मला अपशकुन झालाच होता (मोठ्याने) कोण शोक करीत आहे तें ?

कपिंजल—(तिचा शब्द ऐकून) शिव शिव ही महाश्वेताच आली

महाश्वेता—महागज, कुठें आहे माझा महाभाग कुमार ?

कपिंजल—(मस्तक पिडून) वाई, काय सांगू ? रोम्याचा प्राण गेल्यावर जशी त्रैलोक्यचिंतामणीची मात्रा यावी, तशी तूं आलीस त्या निष्ठुर मदनानें सर्वथैव घात केला

महाश्वेता—(पुंडरीकाचे शवाकडे पाहून) जीवितेश्वरा मुनिकुमारा, कुठें गेलास ? (धाडकन त्याच्या अंगावर पडते.)

तरलिका—(विलाससामुग्री फेकून देऊन शोकानें) ताईसाहेब—(वारा घालते)

महाश्वेता—(कांहीं वेळानें मोठ्याने) तरलिके, कोणी शोक करीत आहे, धांव लौकर (जरा सावध होऊन) कुठें आहे मी अधार गुहेंत शिरले, कीं खोल पाताळांत पडले, कांहींच कळत नाही हाताला गार काय लागतें हें ? अगवाई, मी या माझ्या प्रियकराच्या शवावर पडले आहे आतां आठवले सगळे ! हा दुष्टे, कपाळकरते महाश्वेते ! अजून कशी जिवंत राहिलीस ?

पद्य चाल—त्या मदनमनोहररूपीं -धुमाळी

आति कटिण हृदय हें माझे ह्यणुनिच कां फुटलें नाही ॥

बहु पीडा सोसाया कीं आहे बळ माझ्या देहीं ॥ ज-

न्मांतरिं पापें केलीं त्याचें हें फल का येई ॥ चाल ॥
शोकास पात्र मी ह्यणुनि ॥ दैव उलटोनि ॥ दुःख जें
वेई ॥ भोगाया जगलें वाई ॥ १ ॥

सखे तरलिके, आतां मी काय करुग ? मेल्या रुतांता, मी
यायची तरी वाट पहायची होतीस ? सख्या पुडरीका । तुला असें
करायचें होतें, तर मग ती पत्रिका तरी कशाला धाडलीस ? मु-
निमहाराज, तुमचा मित्र कोठें गेला हें तुझाला ठाऊक असेल, तर
त्याची माझी एकदां गाठ घालाहो

कर्पिंजल—(स्वगत) हा शोक ऐकण्यापेक्षा माझे कान
फुटतील तर बरें.

महाश्वेता—

पद्य -माझ्या मनिचें हितगुज -धुमाळी
जीवितनाथा, मजवरि रुसुनी कोटें गेलासी ॥
या अवलेची नाही आली केंवि दया तुजसी ॥ १ ॥
तव विरहें मीं लक्षयुगांसम गणिलें दिवसासी ॥
सत्य असे कीं मिथ्या वदतें साक्ष सखी यासी ॥ २ ॥
एकवार तरि उघडुनि नयना बोल कांहीं मजसी ॥
दयावंत तूं असुनि मनाचा मौन कसें धरिशी ॥ ३ ॥

तरालंका—ताइसाहेब, शोक करू नका ह्यणून तरी कसें सांगू ?
पण त्या चांडाळ दैवानें घाला घातल्यावर काय करायचें आहे ? ह्य-
णून शोक आवरा महाराज, आपण तरी यांना दोन शब्द सांगा.

कर्पिंजल—(न बोलतां सुस्कारा सोडून स्तब्ध वसतो)

महाश्वेता—प्रियकरा, मी तुझ्यावांचून अनाथ झालें । तुझी
प्रेमपत्रिका वाचतांच मी इकडे निघून आलें नाही, म्हणून कारे मा-
झ्यावर रागावून गेलास ? नाहीं तरलिके, काहींच बोलत नाहीं.
आतां हे मेले माझे—

पद्य -जाई परतोनी वाळा,—त्रिताल

प्राण न कां जाती ॥ नकळे ॥ पापकारिणी दुर्भाग्या

मी ॥ लटकी वाटे माझी भीती ॥ ध्रु० ॥ तुजकरितां मी
हृदयवल्लभा ॥ त्यजिले जेवनीजनकाते ॥ जननिदेची
भीति न धरिली ॥ कुलहि न गाणिलें तें ॥ घांवत अलें,
तुज भेटाया ॥ योग्य तुझी का मग ही रीती ॥ १ ॥

पण मी उगीच तुला दूषण देतें मीच फुटक्या नशिवाची, ह्मणून
प्रथम भेट झाली तेव्हां तुला सोडून घरीं जायची मला दुर्बुद्धि झाली.
देवा ! मला घर काय करावचें होतें ! पण हे पुढचे सगळे सोहाळे
शाले पाहिजेतना ! आतां कोणाचे पाय धरूं ! कोणाला शरण जाऊ,
ह्मणजे माझा प्राण मला पुनः मिळेल ।

अंजनीगीत

तूं तरि देवा दया करोनी ॥ प्रियतम माझा दे आणोनी ॥

वनदेवीनी कन्या ह्मणुनी ॥ राखा सौभाग्या ॥ १ ॥

(त्याच्याजवळ पडलेली मुक्तावली घेऊन रागानें) अग रुतघ्ने,
मुक्तावली—

चाल—सदर

माझी ह्मणुनी तुज यापार्शीं ॥ टेउनि गेलें मी सदनाशीं ॥

कां न राक्षिलें प्राणपतीशीं ॥ चांडाळिणि, सांगे ॥ १ ॥

हे महाभागा, ही तुझी पुष्पमजिरी घे, आणि पुनः एकदां या हा-
तानें माझ्या कानावर ठेव, पुनः एकदां मधुर वाणीनें मला 'चे. बे-
स' असें म्हण असें फसवून जायचें होतें, तर माझ्या तसीला माझा
वृत्तान्त तरी कशाला विचारलास ? (त्याच्याकडे पाहतां पाहतां ए-
कदम) अगचाई ! तरलिके, प्राण आहे ग आहे. हा पहा बोलण्या-
करितां ओंठ हालवू लागला पाहिलेंत का महाराज ! महाभागा,
मला ओळखलेंस का ?

कार्पिंजल—(पाहून दुःखानें) छे, हा तुला नुसता भास झाला.
अशा अगणित तरुणांचे प्राण हरण करणारा जो निर्दय मदन,
त्याचें शरसधान इतकें कसें चुकेल ?

महाश्वेता—खरें हो खरें भ्रमामुळें मला तसें वाटलें. तरलिके,

आतां कांहीं भाशा उरली नाही. तो पापी काम असें कांहीं तरी करील ह्मणून मीं ह्मटलें होतें, तेंच खरें झालें शेवटीं. त्यावेळीं कुठली मला इतकी लज्जा उत्पन्न झाली होती कुणाला ठाऊक ! तरलिके, कादंबरीचा आणि माझा पूर्वी झालेला निश्चय मी मोडायला प्रवृत्त झालें, ह्मणून देवाने हें मला शासन केलें

तरलिका—ताईसाहेब, आतां मागच्या गोष्टी आठवून कितीही आकांत केलात तरी काय उपयोग ! या का कुणाच्या स्वाधीनच्या गोष्टी आहेत ?

महाश्वेता—(धीगने) तू ह्मणतेंस तें खरे, मागच्या गोष्टी मनांत आणून कांहीं उपयोग नाही. पुढें काय करायचें त्याचा विचार केला पाहिजे उगीच उशीर लावूं नये तर मग—

पद्य.—आम्रमजरी तुला अर्पितें—धुमाळी.

ऊट गडे सत्वरीं ॥ सेवा शेवटची ही करीं ॥ ध्रु० ॥
डाग नको हा वैधव्याचा ॥ मज सोसेना विरहपतीचा ॥
केला निश्चय सहगमनाचा ॥ अग्नि पेटवी तरी ॥ १ ॥

तरलिका—ताईसाहेब, पण हा काय चमत्कार पाहिलात का ! एकाएकी हा आकाशांतून अति शुभ्रवस्त्र पांघरलेला कोणी दिव्याकृति पुरुष खालीं येत आहे तीं त्याच्या कानांत कांतिमान अशीं कुडलें डुलत आहेत, आकृति भव्य असून उत्तम लक्षणांनी युक्त दिसते कटांत नक्षत्रासारख्या मुक्ताफळांचा हार आहे हा कोण असेल वरें ?

महाश्वेता—माझ्या शोकानें करुणा येऊन कुणीतरी देवलोकाहून माझ्या प्रियकराला सजीव करण्याकरितां आला असावा. चांगलें झाले चाई. आतां याचीच प्रार्थना करितें (वर्णन केल्याप्रमाणें एक पुरुष येऊन प्रेताजवळ उभा राहतो) महाराज, आपण कोण असाल ते असा मी आपल्याला शरण आलें आहे मी आपली धर्मकन्या समजून मला चुडेदान द्या या माझ्या प्रियपतीला पुनः जीवत करून माझ्या स्वाधीन करा (तो कांहीं न

बोलतां त्या शवास उचलून आकाशांत उडून जातो आणि वरूनच)

ओंवी.

आइके वत्से महाश्वेते ॥ त्यागूं नकोगे प्राणार्ते ॥

कांहीं कालें स्वप्रियातें ॥ पावशील तूं निर्धारें ॥ १ ॥

कर्पिंजल—(रागानें) अरे दुष्टा अंतका, माझ्या मित्राला कुठें घेऊन जातोस तें पाहतों (असें ह्मणून त्याच्या मागोमाग उडून जातो. तरलिका आणि महाश्वेता त्याच्याकडे आश्रयानें पहात कांहीं वेळ उभ्या राहतात.)

महाश्वेता—ते पहा अगदीं तारामडळांत गेले. अगदीं दिसेनासे झाले पण तरलिके, हा काय चमत्कार ! मला कांहीं समजत नाही माझ्या मंदभाग्यानें देवाची सुद्धा बुद्धि कशी फिरली ह्मणतें ! अग, मीं त्या पुरुषाची विनति काय केली, नी त्याने काय केलें पाहिलेंस ! सुससचध नाही तर नाही; सहगमन करीन ह्मटलें, तर तेही कपाळी नाही

तरलिका—ताईसाहेब, हें काय असेल तें असो. पण त्या महापुरुषानें आपल्याला पित्याप्रमाणें मोठ्या मायेने आश्वासन दिलें, ते कधी खोटें व्हायचें नाही ह्मणून मी आपल्याला पदुर पसरून मागणे मागते कीं पुनः प्राणत्यागाची गोष्ट काढू नका

महाश्वेता—(स्वगत) ही ह्मणते घांत कांहीं वावगें नाही. आश्वासनाप्रमाणें झालें तर उत्तमच झालें, नाही तर आज प्राणत्याग करायचा तो पुढें करावा (प्रकाश) तुझेही ह्मणणें एका अर्थी बरे दिसतें

तरलिका—उटा तर, चला घराकडे करायचें काय ? नाशिचीं आलें तें मन धट्ट करून सोसलें पाहिजे उटा.

महाश्वेता—घराकडे ? तें मात्र व्हायचें नाही. कारण,

पद्य चाल—युवराज शिवाजीस सुखी—दादरा

मज नाहिं गडे सौख्य घरीं राहिलें जरा ॥ त्याहुनि या निर्जनवनिं वास्त तो बरा ॥ ध्रु० ॥ घेउनि हें पात्र, हीच

माल, बल्कलें ॥ स्नान पान साधिन गे नित्य या जलें ॥
प्रियचितनिं झिजविन मी शरिर आपुलें ॥ ध्यानभजनिं
सुप्रसन्न करिन शंकरा ॥ १ ॥

तरलिका—ताईसाहेब, असें केल्यानें आईसाहेबांना, महाराजांना किती दुःख होईल बरे ? आपण एकुलत्या एक, त्यांचा सर्व जीव आपणावर आहे. आपणावाचून त्यांना कसें सुख लागेल बरे ?

महाश्वेता—तरलिके, आतां मला आई नको, बाबा नकोत, सपत्ति नको, सौख्य नको, कांहीं नको. माझ्या प्रियकृगवाचून हें सर्व जग मला शून्य आहे तूच घरीं जा, आणि—

पद्य—अजि शेवटचा लाभचि हा.—**धुमाळी**

प्रिय जननीला तैसें मम जनकाला ॥ कथि अनर्थ हा
ओढवला ॥ या कृत्येला व्यर्थ जन्म हो दिधला ॥ श्रम
मात्र तुझाला झाला ॥ चाल ॥ समजावें उदरिं न आ-
ली ॥ जन्मतांचि किंवा भेली ॥ स्मृतिशेषहि नाही उ-
रली ॥ चाल ॥ मजसार्टी हो वाहुं नका शोकाला ॥ जा
सांग असें उभयांला ॥ १ ॥

आणखी (तिला आलिंगून) गडे तरलिके, माझ्याप्रमाणेंच त्याचें तुझ्यावरही प्रेम आहे, ह्मणून तू त्याच्यापाशींच रहा; ह्मणजे तुझ्याकडे पाहून तरी त्यांना अम्मळ बरे वाटेल.

तरलिका—(अश्रु गाळीत) ताईसाहेब, मी दासी झालें ह्मणून इतकीका अधम आहे ? लहानपणापासून आपल्या सेवेत राहून अशा प्रसर्गी आपल्याला सोडून गेलें, तर अधोगतीशिवाय मला दुसरी गतीच मिळायची नाही ताईसाहेब, आपला निर्धार तसा माझाही निर्धार, कीं या कुडींत प्राण आहे तोंपर्यंत मी आपल्याला सोडून जायची नाही.

महाश्वेता—बरे चाई तुझ्याच नशिचीं दुःखें भोगायचीं असतील, तर तीं कशीं चुकणार ? चल तर या अच्छोदतीर्थींत स्नान करून त्या सकाळीं पाहिलेल्या गुहेंत जाऊ. (मुक्ताहार, अश्रु वल्कलें, कमडलु घेऊन उटते) अरे चांडाच्या देवा—

पद्य --गुणमंभीरा तू गुणिरे -त्रिताल

काय तुझी निष्ठुरता ती आतां दाखवीरे ॥ धैर्यवळें सो-
शिन सारी, कोण पाहुं हा रे ॥ १ ॥ योजि तीव्र श-
स्त्रें अस्त्रें अवधीं सग्रहींचीं ॥ दीर्घकाळ विरहीं कैसा कं-
ठितें पहा रे ॥ २ ॥ मानुनिया दीन अनाथा अबला,
एकली मी ॥ दाउं नको लेशहि माया प्रार्थितें तुला रे ॥ ३ ॥

(जातात)

अंक ४ था.

प्रवेश १ ला

स्थळ—आकाशमार्ग.

(श्वेतकेतुमुनीचा शिष्य मंदारक आणि नभःशीर्षमुनीचा शिष्य पद्मनाभ असे बोलत येतात)

मंदारक--त्यांत काहीं गुह्य नाही. महाश्वेतेच्या विरहानें वि-
व्हल झालेल्या पुडरीकानें प्राणोत्क्रमणापूर्वीं चंद्राला शाप दिला.
चंद्रानेंही उलट पुडरीकाला शाप दिला, तसेंच पुडरीकाचें शव
घेऊन तो दिव्य पुरुष वर जात असतां कर्पिंजलही शोकांध होऊन
त्याच्या मागोमाग गेला मार्गांत एका आकाशसचारी ऋषीस
त्याचा धक्का लागताच " या उद्धटपणासाठीं तू मृत्युलोकीं अश्व
होशील " असा त्यानें कर्पिंजलास शाप दिला इत्यादि वर्तमान
नीं पूर्वीं सांगितलें होतें, तें ध्यानांत असेलच तुझ्या ?

पद्मनाभ--हो तें सर्व ध्यानांत आहे; आणि त्या शापाप्रमाणें
उज्जयनीचा राजा तारापीड यास वृद्धापकाळीं जो पुत्र झाला, तोच
चंद्राचा अवतार चंद्रापीड, आणि तारापीडाच्या शुक्रनास नामक
ब्राह्मण प्रधानास, चंद्रापीड जन्मला त्याच वेळीं झालेला पुत्र जो
वैशंपायन, तोच पुडरीक हें सुद्धां मला समजलें आहे

मंदारक--शालें तर, पुढचा वृत्तांत ऐक. चंद्रापीड आणि

वैशपायन यांनीं थोडश वर्षांच्या आतच सर्व विद्या, कला संपादन केल्या तेव्हां तारापीडानें आपल्या पुत्रास यौवराज्याचा अभिषेक करून, त्या दोघांनाही अमणित सैन्यासहवर्तमान दिग्विजयाकरितां पाठविलें होतें. त्याप्रमाणें त्यांनीं तीन वर्षांतच आपल्या अतुलभुजप्रतापाने सर्व दिशा जिंकल्या आणि विश्वातीकरितां साप्रत ते कैलासाच्या पायथ्याशीं सुवर्णपूर ह्मणून किरातांचें नगर आहे तें जिंकून तिथें तळ देऊन राहिले आहेत.

पद्मनाभ—तर मग आतां लवकरच उज्जयिनीला परत जातील.

मंदारक—गेले असते, परंतु चद्रापीड हा आज प्रातःकाळीं मृगयेकरितां आपल्या इद्रायुध-इद्रायुध ह्मणजे कर्पिजळ-नांवाच्या अश्यावर बसून जवळच्या अरण्यात गेला होता तिथें एक अश्व-मुक्ती किन्नराचें जोडपें त्याच्या दृष्टीस पडलें त्याच्या मार्गें लागून तो एकटाच चित्ररथवनासमीप आला तिथें तें जोडपें एकाएकीं अदृश्य झालें तेव्हां निराश होऊन, तृषानिवारणार्थ जलाचा शोध करीत करीत अच्छोदसरोवरीं गेला हा वृत्तांत गुरुजींना विदित करून, पुढें काय प्रकार होतो तें पहाण्याकरिता मी पुनः त्या सरोवराकडे चाललों आहे.

पद्मनाभ—पण कारे, चद्रापीडाला आणि वैशपायनाला पूर्व-जन्मींचें स्मरण आहे का ?

मंदारक—छे, शापप्रभावाने तें नष्ट झालें बरें जातों आतां, विलय होतो.

पद्मनाभ—आणखी एक शका विचारतां, तुझ्या गुरुजींचा पुत्र पुडरीक म्हणजे या जन्मींचा वैशपायन याच्याजवळ तू असावेस, तो चद्रापीडाकडे का चाललास ?

मंदारक—त्यांतील मर्म गुरुजींना माहित असेल, मला का त्यांची आज्ञा प्रमाण बरें तर जातों आतां

पद्मनाभ—मीही जातों आज आतच्या गुरुजींच्या २ भ्रमात मोठमोठे ऋषिवर्य मिळून वर्णाश्रमधर्माविषयीं मोठ

कडाक्याचा वादविवाद चालायचा आहे. मला तिथे असले पाहिजे.
(दोहों दिशानीं दोघे जातात)

प्रवेश २ रा

स्थळ—चित्ररथवनातील अच्छोदसरोवर

चंद्रापीड—अहो निरर्थक वाटणारे श्रमही देवानुसार हितपरि-
णामी होतात हेच पहा—

साकी.

टाकूनि सैनिक मित्रहि माझा वैशंपायन मामें ॥

अश्वमुखांच्या लोभानें मी धांवत आलों वेगें ॥

ह्यणुनिच मज दिसलें ॥ दिव्य सरोवर हें असलें ॥ १ ॥

सरोवर, हें सरोवर ह्यणजे रमणीय वस्तूचें शिरोरत्न आहे वां-
तील हें अत्यंत निर्मळ उदक पाहून असा भास होतो कीं—

पद्य -काय मला भूल पडलि -डादरा

धवलचंद्रिकाच काय पूर्ण सांचली ॥ सत्पुण्ये अथवा

जलरूप पावली ॥ ध्रु० ॥ स्फटिकशिलामंदिर हें काय

भूमिचें ॥ कीं द्रवलें विमलहास्य चद्रमौलिचें ॥ विरघळ-

ले शुभ्र मेघ काय शरदिचे ॥ कीं निर्मळ साधुमनें सकळ

वितळलीं ॥ १ ॥

असो; इद्रायुधाला स्वच्छदानें जलप्राशन करण्याकरितां मोकळा
सोडलाच आहे, आपणही थोडेसे स्वच्छोदक सेवन करून तृप्त व्हा-
वें. (जल प्राशन करून) अहाहा ! किती मधुर, किती गार, किती
सुवासिक ! आज मी स्वर्गलोकीं अमृतकुडाच्या कांठीं बसून अमृ-
तपानच करीत आहे असें वाटतें. एका अजुलीनेच माझा तृषा सर्व
शांत झाली. या उदकाचा एकेक गुण पाहून मी निश्चयानें म्ह-
णतो कीं—

पद्य -वीरा भ्रमरा जन्मुनि सार्थक -धुमाळी

प्रभाव पडला विधिच्या हरते, निर्मुनि जल हें असें ॥

केलें अमृत तयाने कसे ॥ १ ॥ ज अमृताचे गुण ते सार
यांत येति अनुभवा ॥ केला श्रम मग कां हो नवा ॥ २ ॥
शीतलतेने अंगा सुखवी विमलपणें दृष्टिला ॥ घाणा क-
मलगंध मानला ॥ ३ ॥ हंसांच्या ह्या मधुर रवांनीं श्रव-
णपुढें लोभलीं ॥ स्वादं जिह्वा आनंदली ॥ ४ ॥

बरे तर, आतां याच तटशिलातलावर या वासतिलतेखालीं कमल-
पत्राची शय्या करून, त्यावर सूर्यांचा प्रखर ताप कमी होईपर्यंत विश्रां-
ती घ्यावी, नंतर सुवर्णपुराकडे जाणाऱ्या मार्गाचा शोध करवयास
लागावें (इतक्यांत कांहीं गीतध्वनि ऐकून) अरे, या निर्मनुष्य
वनांत वीण्याच्या झकागनें युक्त असा हा मधुर गीतध्वनि कुणाचा
बरे ? अहाहा ! किती मधुर ह्मणूनच बरे—

साकी

कोमल दूर्वाकुर कवलातें टाकुनि बहु उत्साहें ॥

गीतध्वनिच्या अनुरोधानें थांवति तिकडे मृग हे ॥

मार्मिक गानांचे ॥ लोकीं हेचि असति साचे ॥ १ ॥

हें समोर देवालय दिसतें, यातून हा कर्णमनोहर ध्वनि येत अ-
सावा. (जवळ जाऊन आनंदानें) अहाहा ! या देवालयाच्या म-
ध्यभागी जी स्त्री बसली आहे, तिचाच हा गीतस्वर. ही कोण
असावी बरे ?

पद्य - नागक्षीरालिगनरूपीं - धुमाळी

सतनु करावा पुनः मदन तो प्रार्थि शिवाला रति भासे ॥

तप.सिद्धि ही कीं गौरीची येइ पूजना या वेषे ॥ १ ॥

महामुनींची ध्यानसपदा मूर्तिमती ही अवतरली ॥ कु-

सुमश्री कीं काननतरुची स्वयं शिवार्चन कहां आली

॥ २ ॥ इंदुकरांनीं धुतली किंवा अमृतफेन इस धवल

करी ॥ रजत रसानें सारविली कीं कुंदफुलांची तनु

सारी ॥ ३ ॥ जणु हंसांच्या धवलपणाचा पुंज तयांना

हा केला ॥ मृणालविरचित सर्वांगं कीं, श्वेतशुणा

कळसचि झाला ॥ ४ ॥

पाशुपतदक्षिणें आचरण करीत असतां ही किती सुंदर दिसते !
ही पुनः गाऊ लागली; तर इतक्यात जवळ जाऊ नये
महाश्वेता —

पद्य—तां तननन वाजवि वेणु -त्रिताल.

शिवशंकर गिरिजारमणा ॥ व्याघ्रांबर उरगाभरणा ॥
पदपकजलीनोद्धरणा ॥ भवजलनिधितरणा ॥ मस्तकिं
गंगा अंकिं शुभांगा ॥ सुरनरमुनिवर वंदित चरणा,
शरणा ॥ १ ॥

(पुनः ध्यानस्थ बसते.)

चंद्रापीड—(तिच्याकडे पाहत) हिच्या आरुतीवरून, तसेंच
या मधुरकटावरून ही गधर्वकन्यका असावी असा तर्क होतो असो—

दिंडी

नाहिं गेली ही उडुनि जरी व्योमीं ॥ नाहिं झाली जरि
गुप्त तरि हिला मी ॥ पुशिन कोणाची, नांव काय
सांगे ॥ तरुणपणिं हें व्रत घेतलेंस कांगे ॥ १ ॥

(ती याच्याकडे पाहते) अहाहा ! हिची ही तपाच्या प्रभावानें
गभीर झालेली पुण्यकारक दृष्टि माझ्या अगावर पडताच मीं आज
पवित्र तीर्थांत स्नानच केलें कीं काय असें वाटतें

महाश्वेता—महाभागा, ये तुझें स्वागत असो.

चंद्रापीड—(जवळ येताना मनांत) मला पाहून अदृश्य झाली
नाहीं, त्याअर्धीं हिचा वृत्तांत श्रवण करण्याची माझी आशा सफल
होईलसें वाटतें. तसेंच कोणी दिव्यांगना असून माझा इतका
आदर करिते, हें एक सुलक्षणच ह्युपायचें (प्रकाश) हे भगवति !
मी प्रणाम करतो

महाश्वेता—ये, ब्रह्म. तू कोण ? या प्रदेशांत कसा आलास ?
कारण, या स्थलीं साधारण मनुष्याचा संचार होत नाहीं.

चंद्रापीड—भगवति, उज्जयिनीचे राजाधिराज तारापीड, त्यां-
चा पुत्र मी चंद्रापीड सपूर्ण दिग्विजय करून हिमाचलाच्या पाय-
थ्याशीं जें किराताचें सुपर्णपूर आहे, तेथें सेनेसह विश्रांति घेण्या-

करितां कांहीं दिवस राहिलों होतों. आज मृगयानिमित्तानें एकटाच एका अश्वमुखी जोडप्याच्या मार्गे लागून या सरोवरावर आलों. तेथें तुझा मधुर गीतध्वनि ऐकून येथें आलों; तों तुझे हें कन्याण-कारक दर्शन झालें.

महाश्वेता—महाभागा, तुला फारच क्षुधा लागली असेल, पण या वनांत कदफलाशिवाय दुसरें काय मिळणार ! तू इथेंच बैस. मी या वृक्षाचीं कांही मधुर फळे घेऊन येतें

चंद्रापीड—भगवति, तुझी ही शांत मूर्ति पाहून, आणि हें गौर-वाचें भाषण ऐकूनच माझी क्षुधा शांत झाली. आतां मी कांहीं विचारतां तेवढें सांगून मजवर अनुग्रह कर.

महाश्वेता—काय विचारतोस याचा !

चंद्रापीड—हेंच कीं,—

पद्य —नाहीं कोणीही हुगीले —दीपचंदी

कोण्या मुनिचें गंधर्वाचें ॥ किंवा गुह्यक सिद्ध सुरांचें ॥

किंवा कुल तें अप्सरसेचें ॥ केलें पावन जन्मुनि सांगे ॥१॥

तसेंच

सौख्यास्पद नवयौवन कोठें ॥ कोठें व्रत हें दुःसह मोटें ॥

लावण्याची श्री ही कोटें ॥ कोठें सांगे निग्रह ऐसा ॥ २ ॥

आणखी ज्या पंचमहाभूतापासून आमचीं शरीरें निर्माण झालीं, त्याच द्रव्यांचे हें तुझे शरीर असून, इतकें शुभ्र कसे ?

महाश्वेता—महाभागा,

पद्य —युवराज शिवाजीस सुखी —दादरा

अतिपापी मी चांडाळिण विफलजीविता ॥ निर्लज्जा नष्ट-

धवा लोकनिदिता ॥ ध्रु० ॥ जन्मुनि जननीस मात्र व्यर्थ

शिणविलें ॥ तातादिक इष्ट जनां शोकिलोडिलें ॥ बाह्य-

णवध करुनि घोर पाप जोडिलें ॥ वृत्त तिचें परिसुनि

तुज लाभ कोणता ॥ १ ॥

रडू लागते)

चंद्रापीड—(रडतें पाहून स्वगत) अरे ! हें काय अनिष्ट

अंक ४ था.

झालें। आतां तर हिचा वृत्तांत ऐकण्याची मला ज्यास्त उत्कंठा लागली. (प्रकाश) भगवति, पूर्वीच्या काही दुःखदायक गोष्टींचें स्मरण करवून तुला मीं शोकसंताप दिला, अर्ची मला क्षमा-कर

महाश्वेता—महाभागा, जी गोष्ट निरंतर माझ्या दृष्टीपुढें उभी आहे, त्याचें स्मरण कशाला करायला पाहिजे ? एके वाचा माझी कथा. तुझ्यासारख्या सत्पुरुषाला सांगितली ह्मणजे माझ्या दुःखाचें तग ओझे थोडें हलकें होईल.

पद्य.—यादवराया भाईयारे.—धुमाळी

कुलें चतुर्दश सुरांगनांचीं, एक सुधेंतुनि उद्भवलें ॥ शशि-
किरणोज्ज्वल दुसरें त्यांतचि, मज्जननीचें जन्म झालें ॥१॥
इक्षकन्यका मुनि पहिली तशि, दुजी अरिष्टा ती प्रसवे ॥
पद्मसुतरत्नं ज्येष्ठ हस तो, सकलां ज्याचें यश ठावें ॥ २ ॥
जननी गौरी जनक हंस या दोघांपोटीं मी आलें ॥ नांव
महाश्वेता हें त्यांनीं वर्ण पाहुनी सार्थ दिलें ॥ ३ ॥
शिशुत्व गेलें आनंदानें, दुःखलेश नच अनुभविला ॥
क्रमाक्रमानें तरुणदशा ये, कुसुमश्री जशि लतिकेला ॥४॥
वसंतमासीं एके दिवशीं, मातिसह या सरोवरीं ॥ स्नान
कराया आलें होतें —

(रडत) देवा । तो नष्ट दिवस उगवला नसता तर फार चागलें झालें असतें. अरे । ज्या दिवशीं लग्न, त्याच दिवशीं वैधव्यराहून मला पूर्ण घासून टाकलें (रडें आंवरून) पण महाभागा, ही कहाणी कांहीं थोडक्यांत आटपायची नाही. तू आज सकाळ-पासून अगदी उपवासी आहेस. तर आधीं इथून जवळच माझी रहाण्याची गुहा आहे, तिकडे माझ्याबरोबर चल, आणि उत्तम उत्तम फलें देतें तीं खाऊन तृप्त हो, आणि मग या मदभागिनीची सर्व कथा ऐकून घे

चंद्रापीड—(स्वगत) हिचा वृत्तांत फार दुःखदायक दिसतो; आणि हिला पूर्वस्मरणानें अत्यंत शोक झाला आहे. तर आता वि-

शेष आग्रह करूं नथे. (प्रकाश) भगवति, तुझ्या आज्ञेप्रमाणें या-
यला मी सिद्ध आहे.

महाश्वेता—ये तर असा माझ्या मागून (जाऊ लागते.)

चंद्रापीड—शिव शिव ।

साकी

शरीरधारी कोणि असो तो सुर कीं मानवयोनी ॥ वि-
धिनियमचि हा दिसतो त्याला यासावें व्यसनांनीं ॥
नाहीं तरि हीतें ॥ दुःख कदापि न संभवतें ॥ १ ॥

(तिच्या मागून जातो.)

प्रवेश ३ रा

स्थळ—गुहा.

(गुहेच्या द्वारीं आसनावर बसलेली महाश्वेता व तिच्याज-
वळ शिलातलावर बसलेला चंद्रापीड प्रवेश करितात)

महाश्वेता—(सुस्कारा सोडून) ही हृदयद्रावक वार्ता कळून
दुसरे दिवशी वाचा, आई, आस, इष्ट, सर्व आले. त्यांनीं पुष्कळ
प्रकारांनीं माझे सांतवन करून, मला धीर देऊन, माझीं आज्ञेवें
करून मला घरी नेण्याचा यत्न केला. पण माझा निर्धार सुटत
नाहीं, असें पाहून कांहीं दिवसांनीं मोठ्या कष्टानें तीं सर्व निघून
गेलीं. तेव्हांपासून आज दोन तपें होत आलीं; मी त्या दिव्यपुरु-
षाच्या आश्यासनावर भरवसा ठेवून काळ कटीत या अरण्यांत प-
डलें आहे (रडत) पण दुर्दैवाच्या बळानें त्या पुरुषाचे भाषणही
मिथ्या झाल्यासारखे दिसते प्रिया पुढरीका ! तेव्हांच कां मी तु-
झ्याचरोबर परलोकीं आलों नाहीं ?

चंद्रापीड—(दुःख आवहून) भगवति, हा शोकाचा वेग आ-
वरून धा जे कप्रभोरु, रुतघ्न, सुसलपट आणि ज्याच्या हातून स्ने-
हाला योग्य असें आचरण होत नाहीं, तेच मात्र प्रियजन मृत्यु

पावला असता त्याच्याविषयीं शोक करून स्नेहभाव प्रकट करितात. पण तुला शोक करणें योग्य नाहीं कारण तू पुडरीकाकरिता काय काय केलेंस व करीत आहेस हें ध्यानांत आण बरें

पद्य.—सडकरि पाव जगज्जननी—त्रिवट

जननीजनका त्वां त्यजिलें ॥ विविधविषय तव सन्निध
असतां, तृणसम अवगणिलें ॥ ध्रु० ॥ सोडुनि सौख्या-
वरि पाणी ॥ क्लेशीं मृदुतनु शिजवोनी ॥ वैराग्याचें व्रत
धरुनी ॥ स्त्रीजन दुष्कर तप साधाया वन हें आदरिलें ॥१॥

महाश्वेता—पण हें ज्या हेतूनें करते, तो कुठें सफल होतो ? विनाकारण आशा धरून फसलें, ह्मणून वाटतें कीं, सहगमन केलें असतें तर स्वर्गलोकीं तरी पतीचा आणि माझा सहवास घडला असता.

चंद्रापीड—भगवति महाश्वेते, सहगमन करणें हें उत्तम असें कोण म्हणत असतील ते असोत माझा तर अभिप्राय असा आहे कीं—

पद्य.—नाहिं सुभद्रा या वार्तेतें—धुमाळी.

प्रियजन मरतां स्त्रीनें मरणें निष्फल जाणावें ॥ प्राण न
जाती स्वयें, तयां कां बळेचि ओपावे ॥ ध्रु० ॥ अविचाराचें
कृत्य असे हें मार्गाचि मूर्खांचा ॥ क्षुद्रदृष्टि ही प्रकार खोटा
हा अज्ञानाचा ॥ प्रमाद दुसरा याहुनि मोटा काय घडा-
याचा ॥ सहगमनाचें शास्त्रवचनही सत्य न मानावें ॥१॥

महाश्वेता—महाभागा, शास्त्रवचन कसें खोटे ह्मणतोस ? वृत्ति मृत झाला असतां स्त्रीने सहगमन करणें, हाच तिचा धर्म होय.

चंद्रापीड—मी तर याला मूर्तिमत अधर्म ह्मणतो. कारण, विरहवेदना सहन होत नाहींत, ह्मणून स्त्रीने आपला देह चितेंत अर्पण करून स्वार्थ साधणें, हा धर्म कसा होईल ! यांत मृताकरितां काय केल्यासारखें होतें बरें ? मी असें विचारतो कीं,

पद्य --ब्राह्मणकन्या नव्हे क्षत्रिया -धुमाळी.
 सहगमनानें मृतपति होतो सजीव का परतुनी ॥
 कां त्या सौख्य अशा साधनीं ॥ १ ॥ उत्तमलो-
 कां वास घडे का प्रिय भर्त्यालागुनी ॥ किंवा
 भेटे तो येउनी ॥ २ ॥ अधःपात टाळाय त्याची
 युक्ति काय ही मनीं ॥ पाहे शुचित्रते शोधुनी ॥ ३ ॥

सहगमनानें पतीचे तर कांहीं हित होत नाहींच, उलट स्त्रोनें केलेलें आत्महत्येचे पाप मात्र अशतः तरी त्याला लागतें तीच जर जिवंत राहिल, तर जलांजलिदानादिकांनीं आपण पुण्य करून पतीचेंही हित साधील.

महाश्वेता--महाभागा, मी आधींच स्त्री, त्यांतून या शोकभा-
 राने अगदीं मूढ झालें आहे मला योग्यायोग्य काय करणार
 पण असें पूर्वी कोणीं केलें आहे काय ?

चंद्रापीड--हो हो, इतिहासपुराणांत अशा कथा पुष्कळ आहेत.

साकी

मदनस्त्री रति, पृथा पांडुची, तेंवि उत्तरा भोर्या ॥ अभि-
 मन्यूची, जयद्रथस्त्री दुःशीला जी आर्या ॥ यांनीं पति
 मरतां ॥ केलें नाहीं प्राणांता ॥ १ ॥

अशा आणखी सुरासुराच्या, मुनिगधर्वांच्या, सहस्रावधि कन्या
 पतिमरणानंतर आत्महत्या न करिता तशाच राहिल्या आहेत.

महाश्वेता--पण महाभागा, रतीला जसा पुन पतिसमागम
 झाला, तसा मलाही होईल कशेंचरून ?

चंद्रापीड--ही शंका सुद्धां नको कारण त्या सिद्धपुरुषाची
 वाणी कधींही अन्यथा होणार नाहीं. आतां मृताचें पुनरुज्जीवन
 होईल कसें, अशी शंका घेशील, तर अर्जुनाला उलूपीनें जिवंत
 केले, परिक्षितीला श्रीकृष्णांनीं सजीव केले, अशीं पुष्कळ उदाहरणें
 तुलाही माहित आहेत; ह्यणून भगवति, माझी तुला शेवटीं इतकीच
 चिंतनी आहे कीं,

दिंडी

न करि शोका धैर्य दे मानसार्ते ॥ नको निंदूं
व्यर्थ तूं आपणार्ते ॥ गहनससृत्तिमग्रास येति ऐ-
सीं ॥ अमित दुःखें, परि धीर हंसति त्यांसीं ॥ १ ॥

महाश्वेता—वहाभागा, तुझे हें सयुक्तिक, मधुर, समाधानार्थें,
साधार, सशयनिवृत्ति करणार्थें भाषण ऐकून, माझा शोकसताप बराच
शांत झाला. स्वरोस्वर तुझ्यासाग्व्या मूर्ति केवळ दुसऱ्याच्या कन्या-
णाकरितां या जगांत अवतरतात.

चंद्रापीड—(समोर दूर पाहून) भगवति, ही एक स्त्री आणि
एक तरुण पुरुष अशी दुरून डकडे घेत आहेत, तीं कोण पहा वरें.

महाश्वेता—(पाहून) ह, हीच ती माझी सखी तरलिका आ-
णि तो माझ्या प्रियसखी कादंबरीचा वीणावाहक केयूरक

चंद्रापीड—कादंबरी ही कोण ?

महाश्वेता—सांगतें. तुला मीं मघाशीं दक्षाची पहिली कन्या
जी मुनि ह्मणून सांगितली, तिला चित्ररथ नांवाचा एक महा-
प्रतापी पुत्र झाला जोच सपूर्ण गधर्वकुलांचा अधिपति माझा
पिता हसहि त्याच्याच सत्तेखालीं असतो त्याची स्त्री देवी मदिरा
ही अमृतापासून जें अप्सरांचें कुल उत्पन्न झालें, त्यांत झालेली.
त्यांची कादंबरी ही एकुलती एक मुलगी. तिचें आणि माझें सख्य
किती ह्मणून सांगू ?

पद्य -नको हरी निशिं बाहेर जाऊ-पंजाबी.

देह मात्र तो भिन्न दिसाया, जीव एक परि दोर्धींचा ॥

ध्रु० ॥ आसनशयनीं भोजनपानीं, एक ठिकणीं बाल-

पर्णीं ॥ गीतलकादिक विद्या शिकलों, खेळ खेळलों बहु

परिचा ॥ १ ॥ अशुभ वृत्त मम कळुनि तियेनें स्नेहवळें

निश्चय केला ॥ जोंवरि शोकाकुल मी तोंवरि, पाणि-

दान नच करण्याचा ॥ २ ॥

चंद्रापीड—याला ह्मणावें स्वरा स्नेह. वरें मग पुढें ?

महाश्वेता—पुढें काय, हा निश्चय कहूनच राहिली नाही, तर तिनें आपल्या सखिजनापाशीं असेंही स्पष्ट बोलून दाखविलें, कीं जर मातापित्यानीं घलात्कारानेंच माझें कुणार्शां लग्न लाविलें, तर

अजनीगीत

गळफासें वा विष खावोनी ॥ अग्निकाष्ठही भक्षण करु-
नी ॥ किंवा अन्नोदक सांडोनी ॥ जाइन परलोका ॥१॥

चंद्रापीड—शाचास गधर्वकन्ये कादचरी । जशी तुझी सखी त-
शी तूही स्त्रियात धन्य आहेस. भगवति, हा तिचा निश्चय अद्यापि-
ही ढळला नाहीना ?

महाश्वेता—छे । आज इतकी वर्षे झालीं पण तिचा निश्चय
होता तसा आहे आईबापानीं, आतेष्टानीं, मैत्रिणींनीं पुष्कळ उपाय
केले, पण व्यर्थ झणून काल तिच्या आईनें झणजे देवी मदिरेनें
मला सांगून पाठविलें कीं तुझी स्थिति अशी झाली झणून आ-
ही दुःखांत आहोंच; आणखी कादचरीही आपला हट्ट सोडीत नाही.
सव्हां तू तरी तिला चार गोष्टी सांगून पहा । म्हणून मीं आज स-
काळीं तू येण्याच्या पूर्वीं तरलिकेला कादचरीकडे पाठविला होता.
ती माझा निरोप तिला सांगून पगन आली. पण हा केयूरक कां
आला असावा कळत नाही

(इतक्यांत तरलिका व केयूरक येऊन महाश्वेतेस सावित्र्य
प्रणाम करून, चकित मुद्रेनें चंद्रापीडाकडे पहात उभीं राहतान)

तरलिके, सांगितलास का माझा निरोप कादचरीला ? काय
झणाली ती ?

तरलिका—तीं तिला निरोप सांगितला पण ती काय झ-
णाली तें हा केयूरकच सांगेल

महाश्वेता—(स्वगत) बहुतकहून रुचला नाहीसा दिसतो. ती
जात्या फार कोवळ्या मनाची, स्नेहार्द्र असल्यामुळें असें काहीं तरी
होईल असें मला वाटलेंच होते. (प्रकाश) काथरे केयूरका, काय
झणाली सखी कादचरी !

केयूरक--(हात जोडून) भगवति, तुझा निरोप ऐकताच देवी कादंबरी आधीं रडू लागली कांही वेळानें शोक आवरून सतम मुद्रेनें माझ्याकडे पाहून ह्मणाली, ' केयूरका, तूच जाऊन त्या निष्ठुर महाश्वेतेला उलट असे विचार कीं, तू वनांत कष्ट भोगति असतां मी घरीं राहून सुख भोगतें, असें समजून का हा मर्मभेदक निरोप पाठ-विलास ? ' असें ह्मणून आह्वा दोघांनाही निरोप दिला

महाश्वेता--(विचार करून) वरें तर केयूरका, तू पुढें जा, आणि मीच उदईक सकाळीं तुझ्या भेटिला येतें आणि काय तें उत्तर देतें असें कादंबरीला सांग.

केयूरक--आज्ञा प्रमाण (प्रणाम करून निघून जातो)

महाश्वेता--महाभाग चंद्रापीडा, माझी एक विनती आहे-मान्य करशील तर सांगतें

चंद्रापीड--भगवति, काय आज्ञा आहे ?

महाश्वेता--हें पहा, चित्ररथगधर्वाचें वसतिस्थान हेमकूट पर्वत हा फारच गम्य आहे, तेथील राजधानीची रचनाही अलौकिक आहे, गधर्वलोक तर तुझ्यासारख्यांनी अवश्य पाहण्यासारखा आहे, तथाच माझी सखी कादंबरी किती सरळ स्वभावाची आणि थोर मनाची आहे ह्मणून सांग ? तिचें रूप तर इतकें मोहक आहे, की प्रत्यक्ष रतिही तिच्या दासीची दासीसुद्धां शोभायची नाही. ह्मणून तुझ्या काहीं महत्वाच्या कामांत व्यत्यय घेण्याजोगा नसेल, तर माझ्याचरोबर तिथपर्यंत येऊन सर्व चमत्कार पाहून, माझ्या सखीला भेटून तिची कांहीं समजूत पादन, दोन तीन दिवस राहून परत यावेंस, अशी माझी मोठी इच्छा आहे.

चंद्रापीड--भगवति--

साकी

शांति, विरति, तप, निरभिमानता, शील, सरलता, शु-
चिता ॥ परमविनय, मधुभाषण ऐसी पाहुनि तव गुण-
वत्ता ॥ झालों शिष्य तुझा ॥ योजीं कवण्याही काजा ॥ १ ॥

महाश्वेता--तू माझ्या विनतीला मान दिलास हे पाहून मला फारच आनंद झाला. बरें आतां सायसंध्या, फलाहार इत्यादी उरकून रात्रीची रात्र इथे पल्लवशय्येवर स्वस्थ निद्रा घे. सूर्योदय होताच इथून निघू मी आतां स्नान करण्या-कृतीं जातें तरालिके, तू जाऊन चांगलीं चांगलीं फळे घेऊन ये जा आणि आल्यावर याची पल्लवशय्या तयार करून देव.

(दोघी निघून जातात)

चंद्रापीड--अहाहा ! या आजच्या आनंदजनक आश्चर्यपरंपरेचा शेवट किती गोड होणार आहे, याची कल्पनाच करता येत नाही.

पद्य --आतां शशिमुखिच्या विक्रयनि -त्रिवट

मृगया वनि करितां हयमुखयुग म्यां देखिलें ॥ध्रु०॥

तृषार्थ फिरतां रम्य दिसे हें सहज सरोवर खासें ॥

अश्रुतमधुरध्वनि परिसुनि मग चित्तवृत्ति उल्लासे ॥

शिवमदिरिं ही साधवी भेटे आतां काय पुढें या ॥१॥

(पडदा पडतो)

अंक ५ वा

प्रवेश १ ला.

स्थळ--कादंबरीचें अतःपूर.

(कादंबरी आणि केयूरक बोलत असतांना पडदा उघडतो.)

कादंबरी--वरें, त्याचें वय किती असावें ?

केयूरक--तारुण्याचीं मनोहर लक्षणें त्याच्या ठिकाणीं बरींच व्यक्त दिवू लागलीं आहेत, यावरून तो वीस किंवा एकवीस वर्षांचा असावा

कादंबरी--(स्वगत) हा पुंडरीक ह्या गावा तर आधीं महाश्वेतेचा आणि त्याचा वियोग होऊनच एकवीस वर्षे होत आलीं, तेव्हा हें कसें ? पण हा काय मी तर्क करतें ? कारण, पुंडरीकही देवलोकींचा असल्यानें आमच्याप्रमाणें त्याचेंही बौदन नष्ट होण्यासारखें नाहीं (प्रकाश) वरें, केयूरक, तो रूपानें कसा काय आहे ?

केयूरक--देवि, तो रूपानें कसा आहे हें सांगणेंच अशक्य आहे; कारण त्रिभुवनसुंदर जो रतिकाल तोसुद्धा त्याच्यापुढें कुहूष दिसेल. त्याचा अगधिंड फारच रमणीय । तें विशाल वक्षस्थळ, पुष्ट घाटू, सुहास्य वदन, सरळ उच नासिका, कमलाप्रमाणें नेत्र, विस्तीर्ण भालप्रदेश--साराश, प्रत्येक अवयव अगदीं रेखल्याप्रमाणें !

कादंबरी--वरें, महाश्वेता येणार आहे तिच्याचरोबर तो येईल का ?

केयूरक--तें मी काय सांगू ?

(इतक्यांत मदलेखा सखी येते.)

मदलेखा--(धाईघाईनें) देवि कादंबरी, महाश्वेता आली !

कादंबरी--कुठें आहे ! (असें ह्मणून शट्कन उठून पुढें जाते, आणि महाश्वेता येते तीस मोठ्या प्रेमानें आलिंगन देऊन) प्रियतसे, ये आधीं बसू ये. तुझ्याशीं किती किती बोलायचें आहे.

महाश्वेता--तेवढ्याकरिनांच आलें आहे. चल (दोषी चसतात)

कादंबरी--(रागानें) पण मी तुला मोठ्या आजदानें कड-कडून भेटलें ती काय ह्मणून ? तू कांहीं माझी लहानपणची निष्कपट अतःकरणाची मैत्रिण महाश्वेता नव्हेस आतां मी तुझ्याशीं मुळीं भाषणच करायची नाहीं

महाश्वेता--भाषण करणार नाहींस, मग किती किती बोलणार आहेस तें कसें ?

कादंबरी--तुझ्यासारख्या निष्ठुर माणसाशीं बोलून करायचें आहे काय ? इतकीं वर्षे त्या वनात राहून, दुसन्याचीं मर्म कशीं भेदावीत हेंच शिकलीस वाटते ?

महाश्वेता--पण असें झालें काय माझ्याकडून ?

कादंबरी--काय झालें ह्मणून विचारते आणखी ? 'माझ्या दुःखी मनाला अधिक दुःख कां देतेस ? वडिल माणसांचें ऐकलम करून घे ' असा मोठ्या मायेनें मला जो निरोप पाठविलास, तो काय ह्मणून ?

पद्य चाल -मा तप्त जरा मदनशर -दादरा

मज बोध करी ह्मणुनि कुणी शिकवि का तुला ॥ कीं
माझा स्नेहभाव कष्टुनि पाहिला ॥ ध्रु० ॥ किंवा मनि
कोप धरुनि तरलिकेसर्वें ॥ तो निरोप मर्मभेदनासि
धाडिला ॥ १ ॥

महाश्वेता--पण उगीच का कल्पनेवर कव्यना चालवितेस ! तुझ्याशीं अनें करायचें मला कारण काय ?

कादंबरी--हेंच, कीं तुला वनांत टाकून, मी घरीं सुखें भोगीत राहिलें.

महाश्वेता--भलतेंच कांहीं तरी । हें असें माझ्या स्वप्नींसुद्धां आलें नव्हेते

कादंबरी--तर मग मला लम कर, ह्मणून निरोप धाडलास, तेव्हां हें कसें नाहीं तुझ्या मनांत आलें कीं,

अंजनीगीत.

कारण नसतां ज्या मेल्याने ॥ दुःखि लोटिलें तुजसि
वलांनें ॥ त्या स्मरहस्तीं मी दुसऱ्यानें ॥ देइन मान
कशी ॥ १ ॥

महाश्वेता--(स्वगत) जवळच आला आहे प्रसंग, बघनें
आतां कशी देत नाहीस ती.

कादंबरी--कां ? बोलत नाहीस ' दे याचें उत्तर.

महाश्वेता--देईन आणखी केव्हां तरी हो. पण तुला भेटा-
यला एक पाहुणा येणार आहे; तर आपण जाऊन तुझ्या वसत-
मदिरात बसू चल.

कादंबरी--कोण पाहुणा तो ?

महाश्वेता--चल तिथेच सांगतें (दोघीं जातात)

(कादंबरीच्या कांहीं दासी प्रवेश करितात)

सर्वजणी--

पद्य चाल.-या डोने महाराज

जाऊं कामाला ॥ चलाग दिवस किती आला ॥ ✓

पाहिली--उपवनतरुवेलीना जल मी घालाया जातें ॥

दुसरो--हरिणशिशूना कोमल पल्लव चाराया जात ॥

तिसरी--कादंबरीची कुसुमकंचुकी गुफाया जातें ॥

चवथी--पंजरशुकसारिकेस गायन शिकवाया जातें ॥

पांचवी--द्राक्ष जांब डाळिंब फळें मी खायाला जातें ॥

शत्येऊजगी--चलग मीही चल येते ॥ १ ॥

(सर्वजणी जातात व चंद्रापीड तरलिकेसह प्र. क.)

चंद्रापीड--तरलिके, भगवति महाश्वेतेच्या ऋणातून मी कसा
मुक्त होईन तो होवो ! केवळ तिच्याच प्रसादानें, मनुष्याला दुर्गम
असा हा मधुर्वलोक आज मला पहायला सांपडला. इथें जी जी
वस्तु दृष्टीस पडते, ती ती अपूर्वच या राजधानीची अत्यंत सुंदर
रचना पाहून आमची उज्जयिनीसुद्धां मला अगदीं ओसाड दिसते.

तरलिका--महाराज, हेंच कन्यान्तःपुर, आंत चलावें.

चंद्रापीड—(पुढें होऊन) अहाहा ! तरलिके, या इतक्या तर-
रुण कन्यका नानाप्रकारच्या मनोहर व्यवसायांत दग होऊन इकडे
तिकडे चमकत आहेत, या कोण !

तरलिका—महाराज, या सगळ्या देवी कादंबरीच्या दासी
आहेत

चंद्रापीड—काय ! या सगळ्या कादंबरीच्या दासी ! मला तर
असे वाटने की—

पद्य चाल.—गुरुजि तुमच्या प्रीतिस.—दीपचंदी.

मिळवुनि त्रिभुवनिच्या युवती ॥ चाललि का गणती
॥ ध्रु० ॥ काय विधाता निर्मा दुसरी ॥ स्त्रीमय ही ज-
गती ॥ १ ॥ सुंदर नारीसंग्रह हा की ॥ स्थापी विधि
सुमती ॥ २ ॥ राज्य स्त्रीचें किंवा येथें ॥ नाही पुरुष-
गती ॥ ३ ॥

तरलिके, स्तीलाही लाजविणाऱ्या या इतक्या जिच्या दासी, ती
कादंबरी केव्हां पाहीन असें शालें आहे.

तरलिका—महाराज, जरा पुढें घलाषें. (पुढें होतात) ती
पहा समोर मचकावर बसलेली.

चंद्रापीड—(पाहून अत्यानदाश्चर्यानें) अहाहा ! ब्रह्मदेवा,
माझे सर्व शरीर नेत्रनयच कां केलें नाहींस ! ही केवढी चूक केली-
स ! या एवढ्याशा दोन डोळ्यांनीं पाहून माझी तृप्ति कशी होणार
आता विधात्या ! ही तुझ्या हातची मूर्ति नव्हे, तुझ्या गुरूनें नि-
र्माण केली असावी. शाबास चंद्रापीडा ! आज धन्य झालास तू !

पद्य चाल—वद जाउ कृणाला शरण.—धु माळी.

जो पुण्यें सयादिलीं, सर्व तीं फळलिं, याच कारीं ॥
ह्यणुनिच ही रामा दिसली ॥ १ ॥ जो निर्मा अशि सुं-
दरी, त्याची खरी, कळ कुसरी ॥ उपमा इस नाही
दुसरी ॥ २ ॥ मति पाहूनि वेडावली, वृत्तिहा चळलि,
दृष्टि दिपली ॥ का मोहनि मजळा पडली ॥ ३ ॥

तरलिका--महाराज, मी जाऊन आपण आल्याचें कळवितें
चंद्रापीड--ठीक आहे, कळीव.

(तरलिका जाऊन कळविते, दोघी उठनात कादंबरीचा
आणि याची दृष्टादृष्ट होतांच दोघेही एकमेकां-
कडे पहात उभी राहतात)

महाश्वेता--सखे कादंबरी, या, यसा, ह्मण टक लावून अशी
उभी काय राहिलीस ? (स्वगत) हिचें मानच गेलें वाटतें (प्रकाश)
महाभागा, ये हीच माझी सखी कादंबरी

चंद्रापीड--देवि कादंबरी, हा चंद्रापीड तुला प्रणाम करतो
भगवति, तुलाही प्रणाम करतो.

महाश्वेता--या सुवर्णासनावर बस. (कादंबरीस हळूच)
आतां नमस्कार तरी कर.

(कादंबरी लाजत अस्पष्ट शब्दांनीं नमस्कार करते.)

चंद्रापीड--नको नको ! मला इतका मान कशाला ? देवीन
यसावें आसनावर.

महाश्वेता--महाभागा, तूं बस आधीं ह्मणजे बसेल ही
(सर्व बसतात.)

चंद्रापीड--(स्वगत) अरे हा काय चमत्कार या मंदिरांत
मला जिकडे तिकडे कादंबरीच दिवू लागली ! ही पहा.

पद्य चाल -- नोहे नारी ही चच रुवळी -- धुमळी
हिमते मणिभूवरि विंचित झाली ॥ नागांनीं हरिली ॥
भिंकी रत्नांच्या त्यातहि गेली ॥ विकपार्ली नेली ॥ वर-
तीं मणिमंडपि आहे भरली ॥ अमर्गि उचलीली ॥ रत्न-
स्तंभीं, विमलदर्शिं, नाइश ह्यांतहिही शिगली ॥ १ ॥

कादंबरी--(स्वगत) महाश्वेतेनें मला तरलिकेबरोबर निरोप
वाटविता, त्याच्या पूर्वाच जर या कुमाराचे दधेन होतें, तर फार
बरे झालें असतें

महाश्वेता--सखे कादंबरी, या दिविजयी महाभागाचा वृत्तांत
मी तुला सांगितलाच आहे. सर्वसगपरित्याग केलेली मी, पण

याच्या अगच्या अनेक गुणांमुळे हा मला बंधूप्रमाणे प्रिय झाला; ह्मणूनच मी याला इकडे घेऊन आले तर जशी मी तसा हा असें समज. अधिक काय सांगू.

कादंबरी--(जनातिक) मला कशाला इतकें सांगायला पाहिजे पण ? अगदी धोड्या सहवासानें तुला जो बंधूप्रमाणे प्रिय झाला, तो मला नाही का प्रिय व्हायचा !

महाश्वेता--तेंच मला पाहिजे आहे. (प्रकाश) महाभागा, तुला तर हिचा आणि माझा काय सबंध आहे, तो कळलाच आहे. (कादंबरीला पाहून हंसत) आता फारसा अनुभव नसल्यानें स्वभाव जरा हट्टी आहे इतकेंच.

चंद्रापीड--मायेच्या मनुष्याजवळ थोडासा हट्ट करणे हें एक उपवर कन्यकांना भूषणच आहे

महाश्वेता--भूषणापुरताच असेल तर काहीं वावगे नाहीं. बरें, मी सांगितल्याप्रमाणे हा गधर्वलोक पाहण्यायोग्य आहेना ?

चंद्रापीड--भगवति, हें काय विचारावें ! हा गधर्वलोक ह्मणजे जगत्रयांतील अति मोहक वस्तूचा सग्रहच आहे असें वाटनें. त्यांतून देवीच्या दर्शनानें तर मी भगवतीचा जन्माचा ऋणी झालों.

कादंबरी--सखे आपले दिसेल त्याची प्रशंसा करायची, हा थोरांचा स्वभावच काय !

(कार्लिंदी सारिका पड्यांतून रागानें--" भर्तृदारिके कादंबरी, हा मेला दाडगा, दुगचारी, दुष्ट शुक्र माझ्या पाठीस लागला आहे. त्याचें निवारण करू न्हीं तर तुझ्याच पायांची शपथ वाहून सांगतें, कीं मी काहीं आपला प्राण देवणार नाही. ")

महाश्वेता--(आश्चर्यानें) या कन्यांतःपुगांत अशा प्रकारचा कलह कुणाचा बरे हा !

मदलेखा--देवा कादंबरीनें त्या परिहासशुक्राचें आणि कार्लिंदीसारिकेचें लग्न लावून दिलें, त्याचें भांडण हें.

चंद्रापीड--(आश्चर्यानें स्वगत) या गधर्वलोकचें सर्वच चम-

त्कारिक ! इधले हे पक्षीमुद्दां अगदीं मनुष्याप्रमाणें स्पष्ट अस्खलित भाषण करितात.

महाश्वेता—खरें, मग हा कलह काय झणून !

मदलेखा—आज सकाळीं हा शुक्र देवीच्या तमालिकादासी-बरोबर कांही बोलत होता, तें हिनें पाहिलें; तेव्हांपासून सवतिमत्सरानें ही अगदीं सतापून गेली आहे. त्याचेकडे पहात नाहीं, त्याच्याशीं बोलत नाहीं, जवळ जात नाहीं आहीं तिची पुष्कळ समजूत केली, पण ती कांहीं ऐकत नाहीं

चंद्रापीड--(स्वगत) हा प्रसंग बरा आहे बोलायला. (प्रकाश हसत) खरें खरें ! पुष्कळांच्या तोंडून आहीं ऐकलें आहे खरें, कीं देवी कादंबरीचा परिहास नांवाचा शुक्र तमालिकेवर फार आसक्त झाला आहे. ही वार्ता चोहोंकडे पसरली आहे खरी; पण देवी कादंबरी आपल्या दासीला रागें भरत नाहीं हें कसें ? अथवा देवीची या विचाऱ्या सारिकेवर भाषा नाहीं हेंच खरें. नाहीं तर असल्या दांडग्या शुक्राशीं तिनें तिचें लग्नच करून दिलें नसतें. नवरा जर असें करायला लागला, तर त्या चापडीनें काय करावें खरें ! त्यातून—

दिंडी

सवत असणें हें मरण वायकांना ॥
नसे याहुनि अपमान जर्गी त्यांना ॥
हीच झणुनि तोसोनि सर्व घेई ॥
दुजी असती तरि जीव देनि डोहीं ॥ १ ॥

(सर्व हसतात)

(परिहास शुक्र आंतून--“ अहो महाराज. कशाला घेतां इतकें आयास ! माझा प्रिया कांहीं इतकें भोळी नाही

पद्य चाल.—शशिकुलभूषण गुणवता—घुमाळी
न फळे तुझां ही निपुणा ॥ अथवा दुसऱ्याही कवणा
॥ धु० ॥ नृपकुलसबजें हीतें ॥ ऐशी बरुगिरा कळते ॥
समजे समयासमयातें ॥ कोपप्रसादहेतूतें ॥ चाल ॥ तुम-

च्या ऐशा कुटिलोक्तिस हें स्थान नव्हे जाणा ॥ यांतिल
मर्म मनीं आणा ॥ १ ॥ ”)

चंद्रापीड--(स्वगत) कादंबरीच्या प्रतिज्ञेला अनुसरून असें
हें या परिहास शुक्रानें समयोचित गीत ह्मणून माझा चांगला उप-
हास केला. या चिन्हावरून माझ्या मनातील आशांकुराला पाणी
मिळेलसें वाटत नाहीं

(एक वृद्ध कंचुकी येतो)

कंचुकी—हे आयुष्मति महाश्वेते, महाराज आणि देवी मदिरा
यानीं तुला भेटण्याकृतिं तिकडे बोलाविलें आहे

महाश्वेता—असें काय ही आलेंच ह्मणून जाऊन साग जा.
(कंचुकी जातो.)

तसे कादंबरी, “ तुझ्या उपदेशाचें काय झालें ? ” ह्मणून त्यांनीं
विचारलें, तर काय सागू ?

कादंबरी—(किंचिन् हसून) मला काय विचारतेस ? तुला
बरें दिसेल तें साग पण हा तांबूल घे अगोदर. (एक तांबूल
घेऊन देऊ लागते)

महाश्वेता—मला कशाला तापसीला ! आर्हीं सर्वांनीं मिळून
या पाहुण्याचा सत्कार केला पाहिजे. ह्मणून त्याला दे—ऊठ.

कादंबरी—(लाजून) मीं नाहीं बाई

महाश्वेता--(जनांतिक) नाहीं ह्मणावला काय झालें ! ए-
कदा सांगितलें की, याला परका समजून कोस. ह दे लवकर, तो
काय ह्मणेल बरें मनात ।

कादंबरी—पण बाई--

पद्य चाल--वृक्षवेल या दोहींची.-पंजाबी.

या तरुणा तांबूल घावया लाज वाटते ॥ धु० ॥ अल्पहि
नाहीं परिचय याचा, प्रथम आजचि पाहिला ॥ हाशुनि
मना धीर न होई, तूंच गडे दे हा त्यातें ॥ १ ॥

महाश्वेता--(हसून मोठ्याने) मी काय ह्मणून देईन ! मा-
झ्या का अतःपुरांत आला आहे ?

कादंबरी—देतें बाई पण हळू बोल. (विडा घेऊन उठते,
५ आणि उगीच उभी राहते)

चंद्रापीड—आतां मी रुतार्थ होणार. (पाहून) अहाहा ।

साकी.

करकमलाच्या रक्तपणाची, तांबूलहि घे लाली ॥ तन्नि-
ष कहनी स्वातुराग कीं, ही मज देउं निघाली ॥ लाजे
कां नकळे ॥ इकडे माझा धीर गळे ॥ १ ॥

कादंबरी—(स्वगत) मदना, मला न विचारतां या कुमाराव-
रोबर माझ्या मनांत शिरून मला असें ह्मणायला शिकवितोस
का ! कीं—

पद्य चाल—कथविचर रही अकेलि -धुमाळी

स्वीकारी दासीस, कुमारा, स्वयं मदन दे जीस ॥ ध्रु० ॥

घर्मजलासह आत्मार्पण हें, तांबूल न हा साच ॥

करीं टेवितें प्राण, जाण विधि शुभलभाचा हाच ॥ १ ॥

(नंतर महाश्वेतेनें पुनः दे ह्मटल्यावर लाजत लाजत पुढें सरून
दृष्टीस दृष्टि लावून तांबूल पुढें करिते.)

चंद्रापीड—(तांबूलास हात लावून स्वगत) अहाहा । हा हिचा
करस्पर्श, कीं आनद, कीं अमृत, किंवा चद्रिका, कांहींच कळत नाही.
हे करसयोग करणाऱ्या तांबूला, कांहीं वेळ असाच रहा

महाश्वेता—(हसत) अग ए भ्रमिष्टे, तांबूल दे त्याला उगीच
का हात लाववून उभी राहिलीस ? (कादंबरी तांबूल देऊन
लावून उभी राहते) बरें ससे, आतां मी जातें. पण या महाभा-
गानें कुठें रहावें बरें ?

कादंबरी—(स्वगत) माझ्या मनोमदिरांत तर राहिला
आहे, आणखी कुठें राहणार ? (प्रकाश) गडे, हें काय विचारतेस ?

अनःकरण—(लावून थांबते)

महाश्वेता—बोल, बोल, लाजू नकोस.

कादंबरी—नाहींग मीं ह्मटलें हें सर्व अतःपुर कुमाराचेंच आहे.

जिथें मन रमेल, तिथें रहावें. हवें तर क्रीडापर्वतावरील मणिमदीर जवळच आहे.

महाश्वेता—महाभागा, तुझी खानाची वेळ झाली असेल नाहीं! **चंद्रापीड**—(पाहून) खरेच ! आजच्या या नयनोत्सवांत मला खानाचे स्मरण नाहीं.

महाश्वेता—केयूरका, जा महाभागाला मणिमदिराचा मार्ग दाखीव

केयूरक—आज्ञा प्रमाण ! असैं इकडून यावें महाराजांनीं

चंद्रापीड—भगवति, प्रणाम करतो. देवि कादंबरी, येऊ आतां!

(कादंबरी किंचित् हंमून, मान वळविने) (स्वगत) अहाहा !

साकी

ही लज्जा, ही स्निग्ध दृष्टि, हें नधुरस्मित रमणीचें ॥

स्पर्शसमयि तो घर्म, पुलक ते, स्खलनहि तें वाणीचें ॥

चिन्हें पाहुनि हीं ॥ येई धैर्य मना कांहीं ॥ १ ॥

(जातो)

महाश्वेता—मीही जाऊन येतें वरें का

कादंबरी—पण लोकर येशीलना ! मला बाई एकटीला—

महाश्वेता—अग आता येतें बघ (जाते)

कादंबरी—(स्वगत) आतां मी काय करू पण ! (प्रकाश)

ससे मदलेखे, चल आपण प्रासादावर जाऊन तिथें महाश्वेतेची वाट पहान वम्

मदलेखा—(हसन) हो ! तिथून मणिमदिगाची शोभा चाग-
ली दिसेल चल तर

कादंबरी—ह ! समजलें. चल पुढें (मदलेखा पुढें होते.)
आज माझी चोहोंकडून हसे होण्याची वेळ आली.

पद्य. चाल -बैगर्गी मोरे राम -पंजाबी

मज मदनें फलविलें ॥ आंदोलीं वसविलें ॥ धु० ॥ निश्च-
यवचना हृदयपटीच्या ॥ मजकरवीं पुतविलें ॥ १ ॥ त्या

तरुणाचें रूप बलानें ॥ मनिं माझ्या ठसविलें ॥ २ ॥
 येथुनि जातां वळुनि बघे तो ॥ ~~हा~~ हांही हंसविलें ॥ ३ ॥
 (जाते.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—क्रीडापर्वतावरील मणिमंदिर

चंद्रापीड—(संचित प्रवेश करून)

पद्य. चाल—मज ताप मदन बहु देई—दीपचंदी.

स्मरवीचनमद हा तरुणा करि अंधमती ॥ ध्रु० ॥ नवयुव-
 तीचा प्रेमलवहि त्या दिसतो थोर कितो ॥ १ ॥ काम-
 दुराशा सुलभ भासवी, दुर्लभ जें जगतीं ॥ २ ॥ वृथा
 मनोग्य मदनहताला, व्याकुल बहु करिती ॥ ३ ॥

पण मीं असें निराश कां व्हावें ? कारण त्या सुदुर्गनें काल मद-
 लेखेचोपर हा मुक्ताहार भेट हणून मला धाडून दिला, त्या वेळीं
 त्या चतुर दासीनें हार पुढें ठेवून मला हटलें, कीं “ महाराज—

अजनीगीत

आपण नारायण अवतरला ॥ मैत्रिण माझी साजे क-
 मठा ॥ हार कौस्तुभापरि हा, याला ॥ आश्रय या कंठीं ॥”

इतकेंच हणून थाबली नाही, तर हसत हसत बोलली कीं
 “ युवराज—

अंजनीगीत

या हाराचें जणुं मिष्ट करुनी ॥ देवी वाही आपुल्या च-
 रणीं ॥ प्रीति निर्मला, स्वीकारोनी ॥ धन्य करा तीतें ॥ १ ॥”

या तिच्या भाषणावरून, तसेंच काल रात्री जेव्हां कादंबरी
 स्वतः मला भेटण्याकरितां हणून ससीसह येथें आला त्यावेळीं
 घडलेल्या प्रकारावरून, ती मनापासून भाड्यावर अनुरक्त आहे
 यांत शंका नाही मग या गंधर्वलोकीं प्रीति प्रकट करण्याची कांहीं
 निराळीच चिन्हें असतील तर कोण जाणें. हें सर्व इच्छेप्रमाणें
 जुळलेसें दिसतें परंतु,

पद्य. चाल-देवस्त्री मेनका अप्सरा. धुमाळी.

कादंबरिची तशी प्रतिज्ञा स्मरतां मज गमतें ॥ आलों
तेसैं जावें लागे परतुनि नगरांतें ॥ १ ॥ स्वभाव सखि-
चा किंचित्त मानी वदली हंससुता ॥ यावरुनी तरि ति-
ळहि न जागा आशेला आतां ॥ २ ॥ त्यांत सुता ती
गंधर्वाची मानव मी कोटें ॥ आशा धरिली प्रथम हेंच
हो मौर्य होय मोठें ॥ ३ ॥

अरे, पण या शकनसमाधानाच्या घोंटाळ्यांत पडून मी असें काय
भ्रमिष्टासारसें करायला लागलों ! यातील तथ्य कळण्याचा दुसरा
एक निश्चय माग आहे

साकी.

चित्त वेधिलें किंवा नाहीं मजवरि वामाक्षीचें ॥ स्वयें कु-
सुमशर करिल निवारण सहजचि या शंकेचें ॥ मन कां
शिणवावें ॥ वायां सशयिं बुडवावें ॥ १ ॥

बरं, मी येथें आलों त्याच दिवशीं केयूरकास महाश्वेतेच्या आ-
श्रमीं पाठविला होता, तो अद्यापि कसा परत नाहीं आला ! या-
वरून माझा मित्र वैशपायन मला शोधित सेनेसहवर्तमान भलत्याच
तर मार्गानें गेला नसेलना ?

(इतक्यांत एक दासी येते.)

दासी—(प्रणाम करून) महाराज, आपण मोठ्या उत्कटेनें का-
लपासून ज्याची मार्गप्रतीक्षा करीत आहां, तो केयूरक आला

चंद्रापीड—आला ! कुठे आहे ! आतां मी त्याचीच आठवण
काढली होती

दासी—(दूर दाखवून) तो बघावा महाराज त्याच्याचरोबर
आणखी एक स्त्री आहे

चंद्रापीड—ती तर मग पत्रलेखाच असली पाहिजे (दुरून
त्या दोघांस आनंदमुद्रेनें घेतांना पाहून) ये, ये केयूरका. पत्रलेखे,
वैशपायन सेनेसह कुशल आहेना ?

पत्रलेखा—सर्व कुशल आहेन महाराज.

चंद्रापीड—पत्रलेखे, माझा शोध तुझाला कसा लागला हे सांग आधीं.

पत्रलेखा—आपण अदृश्य झाल्यापासून, आम्हीं सर्व इद्रायुधाच्या खुरांच्या अनुरोधाने चाललीं होतो, तो काल सव्याकाळीं अच्छोदसरोवरावर येऊन पोहोचलीं तिथे हा केयूरक भेटला हे असून त्या पण उज्जयिनीहून लेखहराचरोवर एक कुशलपत्रिका आली आहे, ती महाराजांनीं वाचावी अगोदर

चंद्रापीड—दे दे कुठें आहे ती

(मदलेखा देते. ती घेऊन वाचू लागतो.)

“ स्वस्ति श्री परममाहेश्वर महाराजाधिराज देव तारापीड यांचे सर्वसपदायतन अशा वत्स चंद्रापीडास आलिंगनपूर्वक अनेक आशिर्वाद विशेष. संपूर्ण प्रजाजनांसह आम्हीं सर्व कुशल आहो—परंतु—

पद्य चाल—शृगा ताडोनी डोहीं—धुमाळी

बहुदिन ते झाले—तूतें—सोडुनि उज्जयिनी ॥ तूतें ॥ उत्कटा भोठी—आह्वां—पाहू तुज नयनीं ॥ केव्हां ॥ वाहे तव माता—चिंता—रात्रंदिन सदनीं ॥ चिंता ॥ सत्वर येउनि भेटे तिजला चैन न कवणा तुजवांचोनी ॥ १ ॥

(खेदानें) एकूण, माया ही अधोवाहिनी असते, असें ह्मणतात ते खरे. माझ्यावाचून तिथे मातापितरांना चैन पडत नाहीं, आणि मला इकडच्या नादांत त्यांचें स्मरण सुद्धां होत नाहीं असो, पित्याची आज्ञा शिरसामान्य आहे (पत्रिका मस्तकास लावतो.) आतां कसेही करून देवी कादवरीचा निरोप घेतलाच पाहिजे. केयूरका, देवी कादवरीच्या मदिराकडे आह्वांला घेऊन चल.

केयूरक—आज्ञा महाराज—असें या मार्गानें यावें (पुढें चालू लागतो.)

चंद्रापीड—पत्रलेखे, येतां येतां अदृष्टपूर्व असा हा रम्य भूभाग पाहिलाच असशील ! चल तर

साकी

त्रैलोक्यांतिल लावण्याची खनि तूं बघशिल आतां ॥

नामं कादंबरी अनूढा, गंधर्वाधिपदुहिता ॥

तशिच महाश्वेता ॥ पतिव्रतांची जणु शुचिता ॥ १ ॥

(सव जाताव.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—उपवनातील हिमगृह

(कादंबरी, महाश्वेता आणि मदलेखा प्रवेश करतात)

कादंबरी—गडे तूं अगदीं बोलू नकोस. मी मुर्झीच ऐकायची नाही हेंचसें काय, पण—

पद्य चाल -ननु ईची सुदरा -धुमाळी

दीन जरी जाहला, शरण ये मला, गाळी नेत्रांतुनि जरि

जला, जोडुनि अंजलिही बोलला ॥ १ ॥ कथिलें त्वां

प्रार्थुनी, बोलगे ह्यणुनि, तरिहि न माझ्या वदनांतुनी,

निघणें शब्दहि त्यालागुनी ॥ २ ॥

महाश्वेता—अग, पण त्या कुमारावर इतकी रागावलीस कां ? त्यानें तुझें असें केलें तरी काय ?

कादंबरी—त्या निर्लज्जानें काय केलें ते सांगवलासुद्धां मला लाज वाटते ही का थोरांची रीत ? का मीं त्याचा चागला पाहुणचार केला, त्याचें हें त्याने उसनें फेडले

महाश्वेता—पण असें केलें काय तें तरी सांग अगोदर

कादंबरी—गडे महाश्वेते, तरुण पुरुषावर माझ्यासारख्या कुमारीकांनीं विश्वास ठेवू नये, हें मला ठारूक असून, तू त्याची फार प्रशंसा केलीस, आपल्या बधूसारखा आहे ह्यटलेंस, ह्यणून मी त्याच्यावर विश्वास ठेविला पण तो आपल्या गुणावर गेलाच शेवटीं.

महाश्वेता—पण काय केलें तें सांग ह्यणतेंना ?

कादंबरी—काय सांगुन ।

पद्य चाल—व्यर्थ मी जन्मलें थोर कुट्टीं—दीपचंदी.
 पुरुष न नीच कुणी असला ॥ तो तूं बंधु कसा गणिला
 ॥ ध्रु० ॥ पाहुनि शयनीं एकालि मजसीं ॥ मंदिरिं तो
 शिरला ॥ १ ॥ हांसत हांसत त्या धीटानें ॥ पदर किंगे
 धरिला ॥ २ ॥ घर्म किती हा गालीं ह्यणुनी ॥ चुंबि
 वळें मजला ॥ ३ ॥

मदलेखा—(राग दासवून) हें तर मग त्वानें फारच उद्धट
 वर्तन केलें. पण हें तो करीपर्यंत तू कशी मुकाट्यानें राहिलीस ?
 कादंबरी—मुकाट्यानें का राहीन ?

पद्य चाल—पडतां वेणुरव कानीं—धुमाळी
 ओरडलें किति मोठ्यानीं ॥ वदला विनोद हा रमणी ॥
 ताडियलें मीं शब्दांनीं ॥ परि तो प्रेमाचि तें मानी ॥
 वसलें रामानें मीनीं ॥ माझ्या लोळण घे चरणीं ॥ चाल ॥
 निंदा केली बहु मीं त्याची ॥ तरि तो एके स्तुति
 ह्यणुनी ॥ १ ॥

मदलेखा—पण गडे, मला एक शका घेते तो कुमार त्या
 मंदिरांत आणि तू आपल्या मंदिरांत, तेव्हां हें सगळें त्वानें केलें
 तरी केव्हा ? मी सारखी तुझ्याजवळ होतें, मला नाहींग दिसला तो ?

कादंबरी—होच का शका ! अहाहा ! अग शहाणे, स्वप्नांत
 आलेला तुलाग कसा दिसेल ?

महाश्वेता—(हसत) ह ह ! आतां जुळलें सगळें हें तू
 स्वप्नांतले सांगितलेंस.

कादंबरी—ह्यणून काय झाले ! स्वप्नांत येऊन तरी त्वानें
 असें करावे का ?

महाश्वेता—अग, त्या युवराजाकडे कांहीं दोष नाही. या स-
 गळ्या त्या लबाड मदनाच्या चेष्टा

कादंबरी—परदापासून जेव्हां तेव्हां “ या मदनाच्या चेष्टा,
 तो मदनाचा ताप ” ह्यणून सांगतां, तर तो मदन तरी कोण आहे !

महाश्वेता—सांगतें ऐक.

पद्य. चाल-रामचंद्र नाहिं घरीं काय भी करू.-दादरा.
अग्नि जाण हा प्रचंड अतनु पेटतो ॥ ज्वाला जरि नस-
ति त्या, देह जाळितो ॥ धु० ॥ धूम्ररहित असुनि पहा
अश्रु गळवितो ॥ नसुनि भस्म धवल करी निजवशासि
तो ॥ चाल ॥ त्रिभुवनिं यत्तापमुक्त कुणि न नांदतो ॥ १ ॥

गडे कादंबरी, तुझ्यावर नुकती कुठें त्या मदनाची छाया पडली
आहे. आता सांगितलें हें त्याचें खरे स्वरूप दूरच आहे अजून

कादंबरी--(सुस्कारा टाकून) गडे, नुसत्या छायेनें च जर
माझी अशी अवस्था झाली, तर पुढें काय होईल? ह्मणून बाई
आधींच याला एखादा उपाय काढ शोधून

महाश्वेता--मी कसला काढू उपाय? त्या कुमारालाच विचार
ह्मणजे झालें.

कादंबरी--(रागानें) कुमाराला विचारायचें? मग वडील
माणसें तशाच तुझीं मैत्रिणी कशाला हव्यात?

महाश्वेता--गडे, खरें पुसशील, तर मैत्रिणी नकोत, वडील
माणसें नकोत, कुणी नको एकदां जिचा तिनें वर शोधून काढला,
ह्मणजे मदनच सर्वांच्या ठिकाणीं होतो. कसा तो पहा--

पद्य. चाल.-कोण तृजसम साग.-धुमाळी.

तोचि करि संकल्पा होउनि जनिता, अनुमोदनिं माता ॥
तेवि बधूतें सादर पातिकरिं देतां, बंधुहि होई तोच ॥१॥
तोचि वर वर्णाया मैत्रिण होतो, प्रोत्साहन देतो ॥
वृद्धा धात्री होउनि मग शिकवीतो, रत्युपचारहि तोच ॥२॥

(इतक्यांत केयूरक येतो.)

केयूरक--(दोघांस प्रणाम करून) कुमार चद्रापीड भेटिला
येत आहे

कादंबरी--गडे महाश्वेते, मी काहीं बोलायची नाहीं हो. तूंच
हवें तें बोल.

चंद्रापीड--(येऊन) देवि कादंबरी, भगवति महाश्वेते, मी
प्रणाम करतां.

कादंबरी— (स्वगत) मूर्ति बघतांचं सगळा राग नाहीसा
शाला. (उठते.)

चंद्रापीड—छे छे. देवि हें काय ?

पद्य चाल.—भूपती खरें तें वैभवसुख.—धुमाळी
जो दर्शनमात्रें तुष्ट होय जन त्यातें ॥ अवलोकन करणें
हेंहि अधिकगे होतें ॥ १ ॥ हें उत्थापन मग देसि कासया
यातें ॥ का शिणविसि तनु सुकुमार चित्ररथदुहिते ॥ २ ॥
त्वदास असे हा तत्पर तव सेवेतें ॥ करि आज्ञा कांहीं,
धरिनि शिरीं भी तीतें ॥ ३ ॥

मदलेखा—महाराज, असल्या भाषणांनीं देवीला अधिकच
त्रास होतो. आपण आधीं या सुवर्णासनावर बसावें

महाश्वेता—महाभागा, तू आसनावर बस ह्मणजे कादंबरीही
बसेल (सर्वजण बसतात.)

केयूरक—देवि कादंबरी, युवराजांच्या पूर्ण विश्वासाची ताबूळ-
पत्र बाळगणारी ही पत्रलेखा—

कादंबरी—(आनदानें) ये पत्रलेखे, माझ्याजवळ बस तुझी
मृद्रा पाहूनच मला आनंद शाला

पत्रलेखा—देवि, जिथलें मनुष्य तिथें असलें म्हणजे शोभतें.

कादंबरी—म्हणूनच मी तुला जवळ बस म्हणतें ये (तिचा
हात धरून बसविते आणि तिला कांहीं विचारू लागते)

चंद्रापीड—(स्वगत) हिची ही विरहस्थिति प्रत्यक्ष पाहून
सुद्धां माझें अरसिक मन अजून शका सोडीत नाही. धिःकार
असो याला । (प्रकाश) देवि, रक्तकमलाप्रमाणें तुझे नेत्र आरक्त
शाले, शरीरही निस्तेज आणि रुश दिसायला लागलें, अशी एक
दोन दिवसांत तुझी स्थिति कशानें शाली बरें !

साकी

काय हेतु हा ताप सांग मज, व्याधिमनोभव कां हा ॥

कुसुमशयनिं तुज निजली पाहुनि मदंग जळतें पाहा ॥

वाटे तनुदानें ॥ सुखवावें तुज शशिवदने ॥ १ ॥

कादंबरी--(स्वगत) ही तिसरी भेट, पण भाषणांतला सदि-
धपणा काहीं अजून जात नाही.

महाश्वेता--महाभागा, सतापाचें कारण ती स्वतः काय सांगेल
बापडी. तिला रात्रदिवस चैन पडत नाही. दिवसा सूर्य ताप देतो
आणि रात्री चंद्र ताप देतो गृह सारखेच आणि हिमगृह सारखेच.
अंगाला थड उठ्या लाविल्या तरी अगाची आगच होते. गर वारा
घातला तरी तेंच या स्थितींत काय करावे असें झालें आहे. तुला
पाहून मात्र हिची कळी किंचित् उमलल्यासारखी दिसते.

चंद्रापीड--(स्वगत) या हिच्या भाषणावरून तर सशयाला
जागाच नाही उरली पण काय करू ! वडिलांचा आज्ञालेख घेऊन
पोंहोचला (प्रकाश) भगवति, मला पाहून जर देवीला काहीं गुण
वाटत असेल, तर मी निरंतर सन्निवच बसलों असतां, पण उ-
पाय नाही.

कादंबरी--(स्वगत) ही बहुतकरून जात्रची प्रस्तावना
दिसते

चंद्रापीड--भगवति, दोन चुत्रकामध्यें सापडलेल्या लोहखडा-
प्रमाणे सांप्रत माझी स्थिति झाली आहे. कशी ती पहा-

दिंडी

“ त्वरित नमरा ये दिवस फार झाले ” ॥ असें वडि-
लांचें पत्र मला आलें ॥ पुष्पशयनीं देवीस सोडवेना ॥
तेवि ताताज्ञा मला मोडवेना ॥ १ ॥

अशा प्रसंगीं भगवतीनेंच काहीं युक्ति दाढावी

महाश्वेता--(विचार करूं लागते.)

कादंबरी--(स्वगत) शेवटीं निर्दय तो निर्दयच. तीन दिवस
आशा चाळगली, ती याने तीन शब्दांनींच नष्ट केली (प्रकाश)
अगवाई मदलेखे, एकाएकी अगाचा दाह व्हायला लागला,
काय करूं ?

मदलेखा--देवि, चंद्रकांत मण्याची मूर्ति आणू का ? तिला
आलिंगन दे, ह्मणजे दाह कमी होईल

कादंबरी-(त्रासानें) हो, मण्याच्या मूर्तीनें दाह कर्मां होतो.

महाश्वेता-सखे कादंबरी, तुझ्या गुणपाशांत हा कुमार चंद्रापीड बद्ध झाल्यामुळें, याला बोलायला धीर होत नाही, ह्मणून मी बोलतों. याच्या मनांतून आपल्या विरहाकुल मातापितरांना भेटायला जायचें आहे.

कादंबरी-मग गडे मला काय विचारायचें त्यांत ? वडिलांना भेटायला जाऊ नये असें का मी ह्मणें ? मदलेखे, जा कांहीं गधर्वकुमारांना यांच्याबरोबर जायला सिद्ध व्हा म्हणून सांग

(मदलेखा जाते.)

महाश्वेता-जरी दूर असलांत तरी तुझा उभयतांची परस्परगंवर चंद्रकुमुदिनीप्रमाणें प्रीति असू या ह्मणजे झालें (कादंबरीनें कानांत सांगितल्यावरून) महाभागा, सखी कादंबरीची तुला एक प्रार्थना आहे.

चंद्रापीड-काय आज्ञा आहे देवीची

महाश्वेता-हीच प्रार्थना, की तुझें दर्शन पुनरपि लौकर होईलच; पण तोंपर्यंत तुझा विरह सोसणें कठीण पडेल, ह्मणून कांहीं दिवस तरी पत्रलेखेला इथेंच ठेवावी.

चंद्रापीड-ठीक आहे. देवीची आज्ञा कोण मोडणार ? पत्रलेखे, तू मोठ्या भाग्याची, ह्मणून हा देवीचा प्रसाद तुझ्यावर झाला. (मदलेखा येऊन गधर्वपुत्र तयार आहेत ह्मणून सांगते) येतों तर भगवति, देवि,

साकी.

देह चालला उज्ज्विनीला, ताताज्ञा पाळया ॥

परि मन माझें सैहीं गुंतुनि, सोडीना या टाया ॥

अल्पाचि काळानें ॥ होइल भेटी नियमानें ॥ १ ॥

(सर्व जातात.)

अंक ६ वा.

श्लोक १ ला.

स्थळ-अच्छोदसरोवरावरचा लतामंडप
(वैशंपायन आणि चंद्रापीडाच्या सेनेतील एक
मांडलिक राजा.)

वैशंपायन-तुम्हीं कितीही उपदेश केला तरी मी कांहीं इथून हलायचा नाही. तुम्ही सर्व सेना घेऊन उज्जयिनीला त्वरित चला. कारण चंद्रापीड गेल्यावर त्याचें सैन्य ठेवून घेऊन इथे राहणें तुम्हाला अगदीं योग्य नाही.

मांडलिक -(स्वगत) आह्मीं आज सतत सात दिवस सारसा उपदेश करीत असतां याचें मन वळत नाही, इतकें याला वैराग्य तरी कसलें झालें आहे ? (प्रकाश) वैशंपायना, युवराजामागे आह्मांला इथे राहणें योग्य नाही हें स्तरे; पण युवराज ह्मणजे तुझा केवळ ज्येष्ठ भ्राता, प्राणमित्र तो तुझ्यावर मोठ्या विश्वासानें सर्व सेनाभार टाकून गेला असतां त्याला असें कसविणें हें तुला तरी योग्य का ?

वैशंपायन-हें मला समजत का नाही ? पण काय करूं ? सांप्रत मी सर्वस्वी परार्थीन झालों आहे.

पद्य चाल -जातसे पतिसदनि-धमार

चित्ति मन हें कांहीं अंतरि-अन्य विषयीं न लागते ॥

दृष्टि गुंतलि कशावरिशी-तिथुन ती नच हालते ॥ ३० ॥

हृदय जडलें कुणावरि हें-सांगतां मज येइना ॥

चरण जणु हे बांधिले कुणि-बुद्धि गमना होइना ॥

न्याल जरि मज वळें तरि हा-प्राण पळही राहिना ॥

ह्मणुनि जावें परत नगरा-वृत्त कळवा होइ तें ॥ १ ॥

मांडलिक--वैशंपायना, अशी भ्रमिष्टासारखी तशी चित्ति कां

दुःखीत १०८ १५४४ कर. अजून कोणत्याही प्रकारचे संसारसुख घे-

तले नाहीस, देवापितरांच्या ऋणांतून मुक्त झाला नाहीस; वशाविस्तार केला नाहीस, थज्यागादि करून पुण्यसचय केला नाहीस; परलोकार्थ कोणतीही कृत्ये केलीं नाहीस; चिरस्थायी कीर्ति मिळविली नाहीस, अरे, चारींतून एकही पुरुषार्थ साधला नाहीस; आणि इतक्यांतच ही वनवासाची भक्ति कोटून उपन्न झाली ! हा धम सोडून दे. वृद्ध मातापितरांकडे पहा तारापीड महाराजांना काय वाटेल हें लक्षांत आण तुझ्यावाचून युवराजाची काय स्थिति होईल हें ध्यानांत घे

वैशंपायन—मी कितीही बोललों, तरी तुझाला सरें वाटत नाही, तर आतां चद्रापीडाच्याच गळ्याची शपथ वाहून सांगतो, कीं माझ्यानें हें स्थान कांहीं सोडवत नाहीं. ह्मणून आतां माझी आशा सोडून तुम्हीं जावें हें चांगलें.

मांडलिक—झालें आमचे सर्व उपाय थकले. यावर तुझ्या इच्छेला येईल तसें कर आम्हां तर सर्व सेना घेऊन जातोच; परंतु आमची एक शेवटची विनंति ऐकशील तर बरे होईल. ती हीच, कीं आम्हां हा सर्व तुझ्या रतघ्नपणाचा वृत्तात युवराजाला जाऊन कळवितों फार स्नेहामुळे तो तुझी समजूत घालून तुला उज्जयिनीस नेण्याकरितां येईलच तर तोंपर्यंत आपल्या प्राणाला अपाय होईल असें कांहीं करू नकोस.

वैशंपायन—छे, छे असें कसे करीन ? कारण—

साकी

प्राणप्रिय हे स्वप्राणाहुनि त्या माझ्या सुहृदांतें ॥

स्वयें चालले सोडुनि मजला तरि मी रक्षिन त्यांतें ॥

देहीं असतांना ॥ कैसा आढेरिन त्यांना ॥ १ ॥

मांडलिक—वैशंपायना, आतां शेवटचें विचारतों. तू आम्हां सर्वांची निराशा करणारच ना ?

वैशंपायन—मित्रविरहामुळें आधींच मी कष्टी झालों आहे ! त्यांतून असे बरचेवर शब्दप्रहार कां करतां ? नगरास गेल्यावर मि-

आला माझी विनति कळवा, कीं निरुपाय होऊन मी इथें राहिलों,
म्हणून माझ्यावर रागाऊ नकोस.

मांडलिक--इच्छा तुझी तुझे सेवकजन इथें देवतां आणि
आम्ही निघून जातों येतों तर (जातो)

वैशपायन--वेडा वेडाच्या भरांत, आपली कांही वस्तु हरवली
असें मानून तरी ती शोधित चोहोकडे फिरतो, पण मी काय शो-
धीत फिरतो आहे, हें सुद्धां मला ठाऊक नाहीं विचारू तरी
कुणाला ? हे जगद्दीपका सूर्यनारायणा ।

पद्य चाल.--कवसुमरोगे राम -त्रिवट

आलों शरण तुला ॥ आधीं सांग खरें मजला ॥ ध्रु० ॥

काय हरवलें या वनि माझे ॥ बघतो कवणाला ॥ १ ॥

भ्रांति फुकाची घेउनि कां मीं ॥ त्यजिलें सकळांला

॥ २ ॥ किति दिन भोगूं दुःखस्थिति ही ॥ अंत न कां

हिजला ॥ ३ ॥

एखादे रम्य स्थल पाहून, तरुण रसिकाची वृत्ति मोहित होते,
तसाही माझा प्रकार दिसत नाही, कारण या मनोहर वनशोभेकडे
माझे लक्ष मुळीच लागत नाही. मात्र—

साकी.

सरस्तटीच्या लतामंडपासन्निध धांवत जावें ॥

जगां मित्र तो एक, तथाच्या छायेला बैसावें ॥

ऐसी फिरफिरुनी ॥ इच्छा उत्कट होय मनीं ॥ १ ॥

यावद्दन हा लतामंडप कोणीं मांत्रिकानें भारलेला आहे कीं
काय ? हा गधर्वलोक आहे, तेव्हां असेंही संभवतें. बरे तर, चला
निकडेच जावें. एकदा परतत्र क्षाल्यावर कोण कुठें नेईल तिकडे
गेलें पाहिजे. (चालून) मी लतामंडपाच्या जसजसा जवळ जाऊ
लागलों, तसतसा लोहचुंबकाप्रमाणें हा मला जास्त आकर्षण करूं
लागला (जवळ जाऊन) काय चमत्कार आहे पहा--इतर लोकांना
ज्या भिद्यवस्तूचा विरह होतो, ती निरंतर त्यांच्या नेत्रापुढें दिसत
असते; परंतु मला जिचा विरह होतो, ती काय वस्तु आहे, आणि

कधीं हरवली, हेंच समजत नाही. (हसून) भ्रम हणताना तो होवः

अंजनीगीतः

या जन्मीं कधिं नाहिं पाहिली ॥ स्वप्नींही कधिं नाहीं
आली ॥ नव्हती जवळी, विनष्ट झाली ॥ वस्तु कशी
मग ती ॥ १ ॥

पुरे आतां हा विचार. आज मला फारच चात झाला आहे,
तर या मडपातील स्फटिकशिलातलावर कांहीं वेळ स्वस्थ विश्रांती
ध्यावी (तसें करितो)

(नंतर तापसीच्या वेपानें खिन्न झालेलीं अशी महाश्वेता आ-
णि तरलिका येतात)

महाश्वेता—तरलिके, अगदीं प्रथम ज्या दिवशीं आपण या
ठिकाणीं आलों होतो, त्या दिवशीं चतुरिकेनें सहज विनोदानें मला
ह्मटलें, कीं “ का आटपलें का नाहीं तुझें ! का वर मिळेंपर्यंत इथेंच
गौरीसारखी तप करीत बसणाऱ ! तेंच याई सरें झालें. हा काव
चमत्कार हणतें मी ?

तरलिका—ताईसाहेब, चमत्कार कसला फुलाबोलाला गांठ
पडली हणायचें झालें

महाश्वेता—असें का हणतेस ! वाईट तेवढें सरें होतें चांगलें
नाहीं व्हायचें भाईं नशीबच तसें आहे. देवा ! हा माझा सारा ज-
न्म दुःखातच का जायचा ? स्वतःचीं दुःखें मेळीं एक वेळ पुरवलीं,
पण माझ्या प्रियसखीला सुख व्हावे म्हणून मीं प्रयत्न केले, ते सुद्धां
वायां जावेत ।

पद्य चाल --वाडवडिलां सेवित जावें -दीपचंदी

नाहिं भाईं हित मीं केलें ॥ नाहीं सखिचें प्रिय आच-
रिलें ॥ नाहिं इच्छाफल तें मिळले ॥ माझ्या करिं त्या
युवराजाला ॥ १ ॥ मायबापा सखिच्या दिधलें ॥ आश्वा-
सन तें निष्फल गेलें ॥ ऐसि कां मी जन्मा आलें ॥
बाया पीडा इतसंना ही ॥ २ ॥

तरलिका—ताईसाहेब, नेहमीं त्याच त्याच गोष्टी आठवून दुःख

करायचें तरी किती ? मी ह्मणतें, त्या मेल्या दुःखाला तरी कसा कंटाळा घेत नाही ?

महाश्वेता—वाई, सुखानें का कुणी दुःख करते ! असो, तूं गुहेंत जा, आणि माझा वीणा तेवढा नीट संभाळून घेऊन घे. तों-पर्यंत मी नित्य नियमाप्रमाणें लतामडपांत जाऊन त्या दिव्य पुरु-पाला अजून माझी दूधा आली कीं नाही तें पाहतें जा. अग तरलि-के, नाही तर वीणा घेऊन तू परस्पर देवळांतच जाऊन बैस; मी तिकडेच येतें

(तरलिका जाते **महाश्वेता** लतामडपाजवळ येऊन वेलीचीं पुष्पें तोडू लागते)

वैशंपायन—(शब्द ऐकून तिला पाहून) अरे, चंद्रावर रुमून ही चद्रिकाच या लोकीं आली, किंवा तपाची देवता कोणा भक्ता-ला वर देण्याकरितां प्रकट झाली ? (न्याहाळून) ही पूर्वी कधीं पाहिल्यासारखी दिसते—नुसती पाहिल्यासारखी कां--

साकी

परिचय माझा हिचा असावा ऐसें निश्चित भासे ॥

बघतां हिजला तळमळ शमली मोदें मन उल्हासे ॥

हरपलि जी होती ॥ माझी वस्तु हीच ही ती ॥ १ ॥

पण असें आश्चर्य वाटतें, कीं हिचा आणखी माझा परिचय व्हावा कसा ! आजन्माल या प्रदेशांत मी हा पाहिल्यानेंच आलों. अरे पण ही आलीच ! तर आतां आपण निद्रेचे मेष करून, या शिलातलावरच पडावें; ह्मणजे मला पाहून हिचा काय ग्रह होतो तो कळेल (तसें करतो)

महाश्वेता—आता नित्याप्रमाणें एकदां चाहेसूनच हांक मारावी, आणि मग आत जावें हे जीवितेश्वरा । प्रिया पुडरीका ।

वैशंपायन—(स्वगत) हा जीवितेश्वर पुडरीक कोण

महाश्वेता—कोणी ओ देत नाही (आंत पाहून) अग वाई आंत शिलातलावर कोण निजलें आहे तें । (आनदानें) त्या दिव्य

पुरुषानें आपलें भाषण खरें केलें वाटतें. (न्याहाळून) हो महाराज, मुखावर पदर पडला आहे, तरी तें तेज कांहीं शकत नाही.

वैशंपायन—(स्वगत) असो, तेज तर जुळलें, आतां पुढें पाहूं.

महाश्वेता—(लग्नगीनें जवळ जाताच चपापून) पण महाराज, आपलीं पूर्वींचीं जटावल्कलें जाऊन हे वस्त्रालंकार कुठले आले ?

वैशंपायन—काय ? पूर्वींचीं जटावल्कलें ! (आश्चर्यानें) मला जटावल्कलें कधीं होती ?

महाश्वेता—समजलें मनानेंच का होईना, पण माझे पाणिग्रहण करतांच, आपण गृहस्थधर्मी झाला असें समजून, त्या दिव्य पुरुषानें आपल्याला हीं दिव्य वस्त्राभरणें दिलीं असतील महाराज, माझी वाट पाहून आपल्याला निद्रा लागलीना ? पण मी आलें, आतां कशाला हवी ती ?

वैशंपायन—तो दिव्य पुरुष कोण हें जरी माहित नाही, तरी इथपर्यंत चांगलें जुळलें आता मुखावळोकून करून काय ह्मणते तें पाहिलें पाहिजे.

महाश्वेता—महाराज, (त्याच्या तोंडावरचा पदर हातानें दूर करतांच चपापून दूर होते) अगबाई ! हा कोण ? हा कुणी दुसराच तरुण, तेजस्वी ब्राह्मण आहे तोंडवळा ओळखीचासा दिसतो. पण माझ्या प्रिय पुडरीकाचा नव्हे हा. (कपाळावर हात मारून) देवा, अशा रीतीनें माझी विटवना करुण्यपेक्षां एकदम प्राण कां घेत नाहीस (जाऊ लागते)

वैशंपायन—(उठून स्वगत) अरे अरे ! हें सगळें फसल्यासारखे दिसतें ! तो जाऊं लागतांच माझे प्राणही कासावीस होऊन तिच्यामागूनच जाऊ लागले. (प्रकाश) छे । छे । कांहीं आशा धरून येणें, आणि निराश होऊन जाणें, हें कांहीं तुला योग्य नाही.

महाश्वेता—बाबारे, माझ्यासारख्या तपस्विनीला आशा काय, आणि निराशा काय, एकच.

वैशंपायन—पण, हे तपसुद्धा तुला शोभत नाही. कारण कोणाही आपल्या रूपाला आणि वयाला साजेल असे आचरण केले तरच ते श्रेयस्कर होते हे तरुणां,

साकी.

कंठालिंगन योग्य मालतीमृदुकुसुमाची माला ॥ तैसी तव तनु असुनि तपाने करपविस्ती कां तिजला ॥ विहित अशा कार्मीं ॥ योजी सुंदरि सुखधार्मीं ॥ १ ॥

महाश्वेता—(स्वगत) हे चाचे भलतेच अनुसधान दिसते तर आतां इथे उभे राहणे चांगले नाही. ओळखीचासा वाटनो, हणून चाचे नांव गांव विचारायचे मनात येते; पण नको आता, (जाऊ लागते.)

वैशंपायन—(तिच्याभागून) तुझ्यासारख्या लावण्यलतिकेने पूर्ण तारुण्यांत तारुण्यसुसाला विन्मुख व्हावे, हेच विलक्षण । असे ज्ञान्यावर मग—

पद्य चाल—वाटे सर्वथा मुक्त झालों—वसा

चापा स्मर धरी व्यर्थ हातीं ॥ ध्रु० ॥ फुकट शशि उगवतो ॥ विफल मधुमास तो ॥ पुष्पपरिमलभरें पवन का वाहतो ॥ मेघही मग नभीं उगिच फिरती ॥ १ ॥

महाश्वेता—(किंचित् रोषाने) समजले तुमच्या मनातील भाव सौम्य आकृतीवरून तुमच्या मुखातून अशा प्रकारची हलकी भाषणे निघतील असे मला प्रथम वाटले नव्हते असो, झाले ते झाले आतां तर्ग मुक्ताच्याने इथून दुसरीकडे चला

वैशंपायन—छे. छे सुंदरी, मला तू खुशाल झिडकाऊन टाक, पण तुझ्या यौवनावर आणि सौंदर्यावर अशी निष्ठुर होऊ नकोस. यांची मला फार कीव येते. कारण—

पद्य चाल—किति मधुर रूप तरि यांचे.—धुमाळी

नवयौवन सुंदरता ही ॥ तनुलतासुकुसुमे पाही ॥ अति कोमल परि दोन्हीही ॥ लघुकाल वास त्यां राही ॥ उपभोग त्यांचा काहीं ॥ जरि समयीं बडला नाही ॥ चाल ॥ होय अवज्ञा विधिकरणीची ॥ पातक शिरीं अज्ञान येई ॥ न मिके सुख तेही ॥ १ ॥

त्यांतून दुमों हें लक्षात आण, कीं--

पद्य चाल -खेळ चांगला वेपधर बरे -दादरा

मधुकरं जरी नाहिं चाखिला ॥ कमलिं सुरस तो व्यर्थ
निर्मिला ॥ १ ॥ गेलिं वाळुनी रसफले बरी ॥ प्रसवली
लता त्यांसि कां तरी ॥ २ ॥ कनककौदगा ठेजनी रितें ॥
सांग सुंदरी श्रेय कोणतें ॥ ३ ॥

महाश्वेता—(रोपानें) आणखी एकदां सांगतें, कीं इथून चा-
लना हो, नाहींतर काय अनर्थ होईल हें माझ्यानें सांगवत नाहीं.

वैशंपायन--बरे, सुंदरी, गेलों तरी अनर्थ कसा चुकेल सांग ?
कारण--

साकी

दर्शन नसतां कथिं, तव विरहें होतों मरणोन्मुख मी ॥
घडलें तेंही मोहित झालों रूषीं या अभिरामी ॥ सोडुनि
तुज जातां ॥ कैसा राहिन मी आतां ॥ १ ॥

(स्पर्श करण्यास हात जवळ नेत नेत) झणून झणतां, सुंदरी,
माझा स्वीकार करशील तर--

महाश्वेता--(खबरदारी मार्गे सरून) हां । खबरदार आतां
पुढें पाऊल टाकशील तर । तरलिके, धांव लवकर, हा पहा
कोण कोडगा--

तरलिका--(धावन घेऊन) कोण ताईसाहेब ?

महाश्वेता--तरलिके, तुला घेतांना पाहिलें झणूनच हा वाच-
ला, नाहींतर अभद्र भाषणाबद्दल घाला चांगलें शासन करणार होतें.

तरलिका--कायरे निर्लज्जा । जाणून बुजून काळसर्पिणीवर
कां पाय देतोस ? चल, काळें कर इथून. (महाश्वेतेस) मी दे-
वालयान्त वीणा घेऊन गेलें, पण तुझी तिथें नव्हतां म्हणून इकडे
आलें, तों हा प्रकार । (वैशंपायनास) जा, निघ. उभा कां राहिला
आहेस ! सभाळ पुनः इकडे आलास तर, चला ताईसाहेब आपण.

महाश्वेता--चल. (जाता जानां स्वगत)

अंजनीगीत.

जरि यानें हा प्रकार केला ॥ कोपहि माझा प्रदित झाला ॥ तरि कां यमलें नाहीं मतिला ॥ शापावें यार्ते ॥ १ ॥

कधीं पाहिल्यासारखा वाटतो म्हणूनच कीं काय कोण जाणें.
असो. (जातात.)

वैशंपायन—(सुस्कारा सोडून) प्रथम आसालाच मक्षिकापात झाला हिला पाहून माझ्या मनाची दुरदुर एकदम नाहीशी झाली, तेव्हां वाटलें, कीं माझ्या दुःखाचा अंत झाला; पण आतां अनुभवानें तो आरंभच ठरला. असो; आतां काय उपयोग ?

साकी.

भेनसागरीं देह लोटिला तारो वा बुडवो ती ॥ परतुनि तीरावरि जायाचें नाहीं माझ्या हातीं ॥ तनुवरि या आतां ॥ बसली पूर्ण तिची सत्ता ॥ १ ॥

(जातो)

प्रवेश २ रा.

स्थळ--चित्ररथवन.

(तीन प्रहर रात्र चांदणी चंद्रापीड प्रवासी वेषानें प्रवेश करतो.)

चंद्रापीड--त्या माडलिकाच्या मुस्तानें माझ्या मित्राची वार्ता ऐकतांच, त्याची समजूत घालण्याकरितां वडिलांची आज्ञा घेऊन उज्जयिनीहून निघालों, तीं मार्गांत फार विश्रांती न घेतां या वनात येऊन पोहोंचलों आणि मित्राची स्थिति काय आहे ती त्याच्या भेटकांकडून गुप्त रीतीनें आधीं काढून घ्यावी, म्हणून मीं माझा सर्व सेनापरिवार मागें ठेवून, एकटाच या सरोवराच्या कांठीं आलों. परंतु आतां मनांत अशी शंका येते, कीं—

पद्य चाल-किति गेले सुकुनि गाल.-धुमाळी.

या आगमनाचें सार्थक होइल का ॥ मित्रोत्तम तो भेटी
देइल का ॥ १ ॥ मी करिनि बोध जो ध्यानीं घेइल का ॥
वनवासाचा आग्रह सोडिल का ॥ २ ॥ जें सलतें ह्दयीं
दु ख निवेदिल का ॥ नगरा परतुनि मजसह येइल का ॥ ३ ॥

(पडद्यात-“ वैशपायन महाराज, अहो वैशपायन महाराज । ”)

चंद्रापीड—अशा वेळीं माझ्या मित्रालाच हे कोण बरें असे
हाका मारीत आहेत.

(पडद्यात-“ महाराज, आम्हांला नित्य जाग्रणामुळें किंचित् डोळा
लागतांच, आपण शय्येवरून उठून आलात हे चांगलें का ?)

चंद्रापीड—हे माझ्या मित्राच्या सेवकांपैकीं कोणी तरी असून
त्याला शोधीत आहेत पण इतक्या रात्रीं तो कुठें गेला असावा !
(मोठ्यानें) अरे कोण रे तुम्ही ?

(दोन सेवक पुढें येतात)

पहिला—अरे उद्धडा, अधारामुळें स्पष्ट दिसत नाहीं, पण हेच
आमचे वैशपायन महाराज स्वर पालटून आम्हांलाच तुम्हीं कोण
म्हणून विचारतात होय हेच तू पहा बरें.

दुसरा—महाराज, आम्हीं आपल्याला ओळखले ही वेळ
विनोद करण्याची नव्हे. रुपा करून आतां परत चलावे आपण
नाहीसे झाला हें समजल्यापासून, सर्व सेवकांच्या जिवांत जीव
नाहीसा झाला आहे

चंद्रापीड—(स्वगत) या याच्या भाषणावरून कांहीं सुचिन्ह
दिसत नाहीं (प्रकाश) बाबांनो, मी वैशपायन नव्हे पण त्या-
चाच मित्र चंद्रापीड आहे.

दोघेही—(चपापून त्याला प्रणाम करून) राजाधिराज,
रात्रीमुळें आम्हीं आपल्याला ओळखले नाहीं याची क्षमा व्हावी.
पण इतक्या रात्रीं या वनांत एकटी स्वारी !

चंद्रापीड—तैं मी सर्व मागाहून सांगेन. पण माझा मित्र वैशंपायन कुठे आहे तो भेटवा आधीं

मरुज्जव—राजाधिराज, त्यानाच आह्मी शोधत आहों. आज रात्री नित्याप्रमाणें ते एका लतामडपांत निजले होते, आणि जवळ जवळ साडेतीन प्रहर रात्र झाल्यावर आह्मी पहत्तो तो तिथें नाहींत. तेव्हापासून सारखे त्यांना हाका मारीत या वनांतून भटकतो आहों, तरी अजून कुठें थांग नाहीं !

उद्दंड—मरुज्जवा, त्या गुहेकडे जाऊन पहायचें गहिलेंच.

चंद्रापीड—ती गुहा कोणती ?

उद्दंड—इधून जवळच आहे महाराज. त्या गुहेत अति सुंदर व तरुण अशी एक तापसी राहते तिचें दर्शन झाल्यापासून वैशंपायन महाराजांची वृत्ति फार चंचल झाली आहे अलीकडे तिच्यावाचून त्यांना काहीं दिसतच नाहीं

चंद्रापीड—(स्वगत) मला स्वप्न पडले होते ते आज सत्य होऊ पहातें (प्रकाश) चला तर. आधीं मला त्या गुहेकडे येऊन चला.

सेवक—चलावें महागज, या मार्गानें यावे

साकी.

पूज्यभाव उमटावा चित्तीं पाहुनि ज्या साध्वीला ॥

तीतें पाहुनि वैशंपायन ह्यणती चंचल झाला ॥ दैवचि

ओढवलें ॥ अनिष्ट कैसें हें घडलें ॥ १ ॥

(जातो)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ.—चित्ररधवन.

(निद्रित चालणारा वैशंपायन प्रवेश करतो)

वैशंपायन—काय झटलेंस ? ' त्या दिवशीं मला आपली ओळख न लागल्यामुळें मीं तसें निष्ठुर भाषणानें ताडन केलें, त्याची क्षमा करा ! ' यांत कसली क्षमा ! हें पहा—

दिंडी

कसें नहीं त्वां ओळखिलें मातें ॥
 ह्यणुनि विस्मित मन फार सखे होतें ॥
 भाग्य माझे कीं स्मरण तुला झालें ॥
 कोपवचनाचें दुःख सर्व गेलें ॥ १ ॥

आता एकवार गाढ आलिंगन दे, ह्यणजे तर त्या दुःखाचें स्मरण
 सुद्धां नाहीसैं होईल काय म्हणतेस ! नको नको ' इतक्यांत तर-
 लिका येईल. बरोबर आहे तुझी शंका तर मग—

साकी.

पावन करि हा स्कंधदेश तुज ग्राहुनि नेतों सखये ॥
 निविड, विजन त्यां लतामंडपीं जाऊं कोणि न मग ये ॥
 हें तरि रुचतें का ॥ किंवा कांहीं दुजी शंका ॥ १ ॥

काय म्हटलेस ! 'अजून कांहीं चांगलें खूण पटली नाही' सुदरी !
 आतां हें ह्यणणें मी सुळींच ऐकत नाही कारण—

पद्य. चाल -सतला दभाकर चरणीं -धुमाळी

लवही धीर नसे गे मजसीं ॥ आतां अंत जरी तूं ब-
 घसी ॥ न जरी पूर्णकाम मज करिसी ॥ चाल ॥ मदन
 हुताशन दग्ध करिल मज तू पाहत असतां ॥ झाला
 जरि अनुताप तुला मग रक्षा ये हातां ॥ १ ॥

(मनाशीं बोलल्यासारखें) हें माझे कठोर भाषण ऐकतांच कशी
 दूचकली पहा ! सुदरी, तुझें मन किती कामल आहे, ह जाणूनच
 मीं माझे खरें वृत्त तुला कळविलें (जवळ गेल्यासारखें दाखवून)
 ही पहा एका गालांत हसून तिकडे वळली !

पद्य. चाल -झाली सफल ही मम मनकामना. -रुयाल.

वायां दवडिसी काळ कां असा ॥ ध्रु० ॥ वळवुं नको
 मुख, अंकावरि ये ॥ प्राशन करूं दे अधररसा ॥ गर्व हरू
 दे त्या मदनाचा ॥ देतो पाहूं ताप कसा ॥ २ ॥ भीति
 कशाला ? दूर करीं कर ॥ सोडुनि दे संकोच कसा ॥३॥

(महाश्वेता ह्मणून एका कांटेरी वेलीला आलिंगन देतो. तिचे कांटे बोचतांच जागा होऊन) अरे हें काय ? अगदी सौख्यकल-शाला मी हात घालणार, तों ती सुदरी एकाएकी 'अदृश्य' होऊन ही सुकलेली कांटेरी वेल माझ्या हातीं कशी आली ? आणि मी लतामंडपात निजलों होतो, तो मडप कुठें आहे ? (चोहोंकडे पाहून) समजलों काय झालें तें त्या तपस्विनीच्या निरंतर ध्यानानें मी साराच वेडा होऊन स्वप्नांत सुद्धां भटकू लागलों आता कांहीं सहाय राहिला नाही (सुस्कारा सोडून) हाय हाय ।

अंजनीगीत.

‘ ओळखिलें हो ’ मज जें वदली ॥ बहु प्रकारें म्यां वि-
नवीली ॥ अंकिं घेउनी हृदयीं धरिली ॥ स्वप्नचि
का सारें ॥ १ ॥

बरें, मी आतां वनाच्या कोणत्या भागांत आलों आहे ? (पाहून) वाहवा ! माझ्या प्रियसजीवनीच्या गुहेसन्निध आलों. कारण हेंच ते स्थळ.

बरें आता इधून परत लतामंडपाकडे जावें, तर असाच कांहीं तरी प्रकार व्हायचा तेव्हां आजपासून या गुहेच्या आसपास कुठें तरी राहावें. मग काय होईल तें होवो (गुहेकडे जाऊ लागतो) त्या सुदरीचें दर्शन होण्यापूर्वीं माझें मन लतामंडपाकडे ओढ घेत असे; आतां गुहेकडे घेतें. (न्याहाळून) अरे, गुहेपुढें शुभ्र शिलेवर निजलेली तिच का मला वेड लावणारी सुदरी ! होय, शका क-शाला ? तीच

पद्य चाल—सुविहित जाहलें—त्रिताल.

हिमधवलांगी, सूक्ष्मधवलचिर, नेसलि शशिकरतंतुराचि-
तसे ॥ ध्रु० ॥ कमलनालसम धवलकरावरि ॥ धवलपंक-
जापरि मुख विलसें ॥ १ ॥

ही अशी इथें एकटी निजलेली पाहून, तो घडलेला प्रकार स्व-प्नांतला नव्हे, असा ग्रह होतो. मी अधरासव प्राशन करणार

अशा सधांला, त्या वाळलेल्या वेलीच्या आड होऊन ही चटकन इकडे येऊन निजली असावी. धांवत आलेल्या मनुष्याप्रमाणे ही अतिवेगाने श्वासोच्छ्वास सोडीत आहे, यावरून तर निर्णयच झाला. (पाहून) ही पहा, मी आलों कीं नाहीं हे हळूच चोरून पाहते आहे! पण हें माझे केवळ मनोराज्य नसेलना? नाहीं तर मीं जावें जवळ आणि तिनें मला द्यावें झिडकारून. परंतु मी वेडा तर नव्हे—

दिंडी

निशा रम्या हीं विमल चंद्रिकेनें ॥

मीहि विव्हल अंतरीं कामबाणे ॥

विजनवर्निं या एकली प्रिया रामा ॥

भीति शका या समयिं काय कामा ॥ १ ॥

तर आतां प्रसंग पाहून जावें आणि एकदम—(पाहून दचकून)
अरे, ही उठून बसली ।

महाश्वेता—(न्याहाळून पहात स्वगत) मघाशीं नुसता भास झाला; पण आतां अगदीं स्पष्ट दिसायला लागला. तोच तोच हा कोडगा ब्राह्मणपुत्र. देवा! मी एकटी पाहून यानें जर माझ्या अगाला स्पर्श केला तर काय करावें! चद्रापीडाकडून पत्रलेखा परत आली कीं नाहीं याचा शोध करून कादंबरीला इकडे घेऊन येण्याकरितां मीं आजच तरलिकेला तिकडे पाठवून दिली हें चांगलें नाहीं केलें असो; आपण उठून गुहेत जावें, आणि दारारीं शिला लावून घ्यावी (उठून गुहेकडे जाऊ लागते)

वैशंपायन—(पुढें सरतावून व तिला आडवून) छे, छे! प्रिये, आंत चाललीस, पण या वैशंपायनाच्या प्राणाची वाट काय ?

महाश्वेता—(स्वगत) हा आजचा प्रसंग कठिण आला. (प्रकाश) अरे, ब्राह्मणकुलांतला आहेस म्हणून मी हात जोडून तुझी प्रार्थना करतें, कीं तुझ्या अमंगल भाषणांनीं माझ्या क्रोधाची ज्वाला भडकली नाहीं तोंपर्यंत मला तरी आंत जाऊ दे, नाहीं तर नू तगी निघून जा

वैशंपायन—माँ कुठें जाऊ ! माझी स्थिति तू पाहत
नाहीस काय ?

पद्य चाल.—वांट तशी आदरें पहाते बघरे—धुमाळी
जाळि मला चंद्र हा भिन्न मदनाचा तीव्र करी ॥ सांग
दुजी कोणजे तुझ्याविण देहा शांत करी ॥ अससि तू
तापसी न कां मग टावी नीति खरी ॥ दीन पदीं लीन
हा नको करूं यास दुरीं ॥ १ ॥

महाश्वेता— (कोपानें) अरे मेन्या नष्टा चांडाळा !

पद्य चाल.—रामकरीं जरि नृपपद गल.—धुमाळी.
वज्र न कां तव मस्तकिं पडलें ॥ जिव्हेचे शत तुकडे
झाले ॥ कैसें त्वन्मुख नाहिं भंगलें ॥ वसलि न वाचा
कां ॥ १ ॥ वन्हि जाळिना, जल बुडवीना ॥ उडवुनि
वायुहि कां नेईना ॥ आत्मरूप तुज नमहि करीना ॥
पृथ्वी न गिळी कां ॥ २ ॥

वैशंपायन—सुदरी, इतके सारे अनर्थ मजवर कोसळू देत, पण
अगोदर हा मदनसताप मला सहन होत नाही, तेवढा नाहीसा कर
(निच्या पाया पडतो.)

महाश्वेता—(त्यास पायानें शिडकारून) हा चांडाळा !

पद्य. चाल.—वाहवा थोर तु मुपाला.—धुमाळी
अधमा पशुसम आचरसी ॥ गम्यागम्य न तू बघसी
॥ धु० ॥ राग हुकापरि धरिसि मुखावरि ॥ पक्षपातही
तेसा ॥ करिसि, बोलसी कुठें काय हा ॥ विचार नाही
कैसा ॥ १ ॥ कृति सर्वहि तव शुकजातीची ॥ देहमात्र
मनुजाचा ॥ मूर्ख विधाता ह्यणुनि तयानें ॥ न दिला
जन्म शुकाचा ॥ २ ॥

अरे कामांधा—

होउनि शुक मग बोलतासि जरि ॥ ऐसें भलतें भलतें ॥
आला नसता कोप कुणाला ॥ लक्ष न कोणी देतें ॥३॥

वैशंपायन—तू तरी खुदगी माझ्या भावणाकडे लक्ष कशाला देतेस ? माझ्या मनोदयाकडे दे हणजे झालें.

महाश्वेता—धांव, पाव्या ब्रह्मदेव करायला चुकला, तें मी करतें. (वर पाहून) हे सर्वसाक्षी निशानाथा,

पद्य चाल—पाहुनृपति जनक जया—दादरा

पुडरीक म्यां वरिला ॥ याहुनि जरि अन्याला ॥ स्वप्नीही वाहियला ॥ नाहिं देह हा ॥ १ ॥ व्रत सतिचें सत्य जरी ॥ पाळियलें आजवरी ॥ शुकयोनी होउं तरी ॥ प्राप्त या खळा ॥ २ ॥

चंद्रापीड—(पड्यांतून) हां, हां, भगवति महाश्वेते, माझ्या मित्राला शाप देऊ नकोस (बाहेर येऊन) हर हर रक्षा झाली भगवति, काय केलेंस हे ?

महाश्वेता—माझ्यासारख्या चांडाळणीला योग्य तेच केलें.

चंद्रापीड—मित्रा वैशंपायना, तू या उग्र तपस्विनीच्या कोपाला कसा पात्र झालास ?

महाश्वेता—तो विचारा काय सांगेल आतां मीच सांगतें एक गुह्येंत निद्रा घेईना, हणून मी चांडण्याची या शिलेवर पुडरीकाचें स्मरण करीत पडलें होतें इतक्यांत हा तुझा मित्र आला आणि माझी प्रार्थना न ऐकतां कामांधापमाणें मलमलतें बोलत माझ्या अगाला स्पर्श करण्याकरितां पुढें सरसावला तेव्हां अनिवार कोप घेऊन तुला शुकयोनी प्राप्त होवो असा मीं त्याला, शाप दिला

चंद्रापीड—(शोकानें) मित्रा, अशा रीतीनें करे तुझा अत व्हावा !

महाश्वेता—महाभागा—

पद्य चाल—आर्या तांच असे पदाची.—दीपचंदी

निजपति मारुनि शांत न झालें ॥ मित्र तुझा हा जाळि-
ला ॥ पूर्वजन्मिची वैरिण होतें ॥ वैरभाव मीं साधिला

॥ १ ॥ कार्पी माझी मान नृपाला ॥ तीक्ष्ण शस्त्र तें घे-
उनी ॥ ब्रह्मघा राक्षसीस मजला ॥ पुण्य नसेरे टेउनी ॥२॥

चंद्रापीड--भगवति, छे, छे; असे हणू नकोस. मला सर्व म-
कार कळला आहे पूर्वसचिताप्रमाणें माझ्या मित्राला ती दुर्बुद्धि
झाली त्यांत तुझ्याकडे काय दोष । तुझे तर उलट माझ्यावर मोठे
उपकार आहेत पण वैशपायना,-

पद्य. चाल -काय वधिन मी ती सुमती -त्रिवट
काय सुमित्रा हें केलें ॥ मज सोडुनि मागें स्वर्गसौख्य
तें, स्वार्थपरा कां त्वां आदरिलें ॥ ध्रु० ॥ एके
समयीं जन्म पावलों ॥ एके ठायीं बसलों शिकलों ॥
मिळुनि किरे दिग्विजया आलों ॥ आजचि कां त्यजिलें ॥१॥

(इतक्यानें उठून) मित्रा हा मी आलों थांच थाच. (धाडकनू
पडून प्राण जातो.)

महाश्वेता-(चंद्रापीड मेला असैं पाहून दुःखानें) महाभागा,
मित्राचा वियोग सहन न होऊन तू त्याच्यामागून चाललास ? आतां
मात्र माझा अवतार सपविलाच पाहिजे. तरलिका कादंबरीकडे गेली
आहे, ती तिला घेऊन कदाचित् इतक्यान इथें येईल. तिला हें
कारणें मुख दाखविण्यापेक्षा अच्छोदसरोवरांत जाऊन उडी टाकावी
हें चांगलें.

पद्य. भैरवी -हृदि तुझि आवडि देई -त्रिताल.

ठेऊ देह कशाला आतां ॥ ध्रु० ॥ समित्र सखिचा कांत
वधोनी ॥ केली कीर्ति विशाला ॥ १ ॥ उद्धरिलीं मीं
उभयकुलें तीं ॥ सपाडुनि सुयशाला ॥ २ ॥ वा अच्छोदा
शांत करी ही ॥ हंससुवंशमशाला ॥ ३ ॥

(जाते)

अंक ७ वा

प्रवेश १ ला

स्थळ - आकाशमार्ग.

(कर्पिंजल आणि मंदारक येतात.)

कर्पिंजल--महाश्वेता सागरांत उडी टाकण्याच्या उद्देशाने निघाली मात्र, इतक्यांत तरलिका आणि पत्रलेखा या दोघींना समागमें घेऊन कादंबरी आली मग काय विचारतोस ? महाश्वेतेने जो आकांत केला, तो सांगतां येत नाही. इकडून वैशपायनाचे सेवक आले, तिकडून युवराजाबरोबरचे सेवक आले; त्या सर्वांच्या शोकाने चित्ररथवनच शोक करू लागले असा भास झाला कादंबरीने सहगमनाचा निश्चय करून चद्रापीडाचे शव मांडीवर घेतले तिच्या हाताचा स्पर्श होताच, त्याच्या मुखांतून एक शीतल तेजाची ज्योती निघून गेली आणि लागलीच आकाशवाणी झाली, कीं वत्से महाश्वेते, मीं तुला पूर्वी आश्विन दिलेच आहे. आतां हें माझ्याच अशापासून उत्पन्न झालेले कादंबरीप्रिय चद्रापीडाचे अविनाशी शरीर शापापासून मुक्त झाले आहे हें तुझाला धीर घेण्याकरितां तुमच्याजवळच देवतां तर यांचे वायूपासून, अग्नीपासून आणि जलापासून नीट रक्षण करा कांहीं कालानें तुझां दोघीचेही हेतु पूर्ण होतील । या आकाशवाणीने आशा उत्पन्न होऊन दोघीनींही प्राणत्यागाचा निश्चय सोडून दिला, आणि सांप्रत युवराजाच्या देहाचे रक्षण करीत दोघीही तिथेच राहिल्या आहेत.

मंदारक--बर, चद्रापीड आणि वैशपायन यांचे दुसरे जन्म कोठें झाले आहेत, आणि सध्यां ते कोणत्या स्थितींत आहेत ?

कर्पिंजल--एक विदिशा नगरीचा सिंहासनारूढ झालेला तरुण राजपुत्र शूद्रक, अल्पकालापूर्वी अकस्मात् परलोकवासी झाला त्याच्या देहांत प्रवेश करून चद्र ह्मणजे चद्रापीड सध्यां तिथे शूद्रक या नांवानेच राज्य करीत आहे.

मंदारक—योग्यच आहे चंद्राला पक्कायाप्रवेशाची विद्या अव-
गन असणे, यान काहीं आश्चर्य नाही

कर्पिंजल—तसेंच, शापचलानें शुकधोनी प्राप्त झालेला माझा
मित्र पुढीक ह्मणजे वेशपायन हा विध्याचलावर वास्तव्य
करण्या त्रिकालज्ञ जात्रालीकर्षीच्या आश्रमीं आहे त्या महामु-
नीच्या मुत्तानें आपला सर्व वृत्तात श्रवण करून त्याला पूर्वजन्मींचें
ज्ञान आणि मनुष्यवाणी प्राप्त झाली आहे. हा नुकता कालच
मी त्याला भेटून आलों

मंदारक—आपल्या हातून घडलेल्या प्रमादाचा त्याला आतां
फार पश्चात्ताप झाला असेल ! मनुष्यवाचा असून काया मात्र
पक्ष्याची मोठी कष्टदायक स्थिति ही या स्थितींत त्या त्रिचा-
च्याला आणखी किती दिवस लोटावे लागणार कोण जाणें ?

कर्पिंजल—त्याची शापापासून लवकर मुक्तता व्हावी ह्मणून
श्वेतकेतु गुरुजीनीं कांहीं मन्त्रविधाय चालविला आहे. आणि त्यांनीं
मला असें भविष्य सांगितलं, कीं त्याची माता लक्ष्मी ही भूलोकीं
मातंगकन्या झाली आहे, तिच्या हातीं तो सांपडेल नंतर ती
त्याला चंद्रापीडास ह्मणजे शुद्धकराजास नेऊन देईल. तेथें अल्प-
कालपर्यंत विरहदुःख भोगून उभयताही शापमुक्त होतील.

मंदारक—हें त्या महर्षांचें भविष्य सत्य झालेंच पाहिजे. चरें,
तू कसा शापमुक्त झालास ?

कर्पिंजल—चंद्रापीडाचे देहावसान झालेलें पाहतांच पत्रलेखनें
माझ्यासह अच्छोदसरोवगांत उडी टाकली तेव्हां तो अश्वदेह
जाऊन मला हा पूर्वदेह प्राप्त झाला. असो, चंद्रापीडाची आणि
वेशपायनाची तशी विपरीत वार्ता, आणि त्या आकाशवाणीचे अद्भुत
वृत्त श्रवण करून, त्याचीं मातापितरें, तारापीड, विलासवती, शुक-
नास प्रधान आणि मनोग्मा, हीं सर्व चंद्रापीडाच्या प्राणविरहित
देहाच दर्शन घेण्याकरितां महाश्वेतेच्या आश्रमीं नुकतींच गेलीं, हें
गुरुजाना निवेदन करण्याकरितां मी स्वर्गलोकीं जातो

मंदारक—चरें तर, मीही जातो आश्रमाकडे.

(दोघे आकाशमार्गे जातात)

अंक ७ वा.

प्रवेश २ रा.

स्थळ—चित्ररथवनातील कादंबरीचा आश्रम.

(चंद्रापीडाचे शरीर पुष्पशय्येवर निजविलेले, कादंबरी जवळ बसलेली, आणि मदलेखा उभी, असा प्रवेश होतो.)

कादंबरी—गडे मदलेखे, आज जवळ जवळ सहा महिने होत आले. तुला काहीं या मुद्देत पालन दितो का? का अनि प्रीती-मुळे मला तसा भास होतो!

मदलेखा—भास कसला? खरेच त, पहिल्या दिवसापामून मी लक्ष लावून पाहतें. मुखकमलावरचें नेत्र, ओठाची आरक्तता, मुढेची प्रसन्नता, केशाची तुकतुकी, शरीराची कांति सर्व काहीं वाढत्या कलेवर आहे. हे पहा नेत्र कसे मिटलेल्या चंद्रकमलाप्रमाणें चंद्रोदयाचीच वाट पाहत आहेत असे दिसतात. सखे, त्या दिवशीं आकाशवाणीनें मांगितल्याप्रमाणें हा सर्व तुझ्या करमण्याचा गूण समजलीस?

कादंबरी—पण का ग, आकाशवाणीच्या पुष्कळ कथा ऐकल्या असशील तू पण असा चमत्कार घडलेला कधी ऐकला आहेस का?

मदलेखा—चमत्कार तर खराच; पण हा प्रत्यक्ष चंद्राचा अवतार! तेव्हां सर्व काहीं संभवतें.

कादंबरी—वरें, हें कसें होत असेल ग? मी एकाच लक्ष लावून या मुखाकडे पहात बसलें, ह्मणजे कधीं कधीं मला असा भास होतो, की हा माझ्याकडे पाहून हसतो आहे किंवा आतां नेत्र उघडून माझ्याशी बोलणारच आहे.

मदलेखा—समजलें हा कधीं सजीव होईल अशा उत्कठेनें रात्रंदिवस याच्याकडे पहात बसनेस, ह्मणून असा भास होतो.

कादंबरी—(सुस्कारा सोडून) पण गडे, माझ्या भिचकराचा शाप संपून मला सुखाचा दिवस कधीं येईल ग? महाभ्येता आणि मी दोघीही कशा अशा निघालों कोण जाणें?

कादलेखा—तसे, आतां कां असा सेदू करतेस ? कपिंजलानें, सांगितल्याप्रमाणें ही स्थिति कांहीं फार दिवस राहायची नाहीं. पण हा केयूरक असा धावत कां आला बरें ? कारे, इतक्या घाईघाईनें कां आलास ?

केयूरक—(प्रणाम करून) उज्जयिनीहून तारापीडमहाराज, विलासवती राणीसाहेब, आर्यशुकनास, मनोरमा ही महाभागाच्या दर्शनार्थ आलीं आहेत, आता इतक्यात येथें येऊन पोहोंचतील

कादंबरे—(दुःस्नाने) दवा हें काय केलेंस ? मी त्यांना हें तोंड कसें दाखवूं ? माझ्यामुळें त्यांना पुत्रशोक झाला, त्या वृद्धांचा शोक ऐकून सरोसर माझे प्राण निघून जातात. मीच जातें कुठें तरी (उठून उभी राहते इतक्यांत विलासवती शोक करीत आलेली पाहून) याच सासुचाई वाटतें ।

विलासवती—(भ्रमिष्ट दृष्टीनें) कुठे आहेहो माझा बाळ ! सांगाहो लवकर बाळा कुठें आहेस तू ! अग मुलीनों, तुझी तरी सांगा !

तारापीड—(तिला धरून) हें काय बरें विलासवती ! असा आकांत करण्याचा का समय हा ? तो पहा चद्रापीड शय्येवर निजला आहे अगर्दा दूतानें वर्णन केल्याप्रमाणें स्थिति आहे

विलासवती—(त्याला कवटाळून शोकानें) बाळा, बोलरे बोल झोंपेचें सांग घेऊन निजला आहेस असं मुखावरून वाटतें; मग भाषण कां करीत नाहींस ? वत्सा, मी इतक्या दिवसांनीं तुला भेटण्याकरितां आलों, आणि तू माझ्याकडे नेत्र उघडून पहात देखील नाहींस कारे ? बाळा, ऊठ, माझ्या मांडीवर बस अगे, मी तुझी आईना ! आणि माझ्यावरच का रागावलास ? मी कधीं लहानपणीं रागें भरलें असेन, त्याचें उसनें असें फेडतोस, हें चांमले कारे !

तारापीड—विलासवती, पुरे आतां, तू असे उद्गार काढलेस सणजे माझें धैर्य नाहींसें होतें

विलासवती—(लक्ष न देतां) बाळा, माझें एक भेलें राहू दे, पण हे तुझे घडील आले आहेत, त्यांच्या पायां पड, वडिलांची अर्शा

अमर्यादा करतोस हें चांगलें नव्हे. लाडक्या ! इतका निष्ठुर नकोगे होऊंस. आह्मां उभयतांना ह्यातारपणीं तुझ्याशिवाय दुसरें कोण आहे बरं ? (अगावर पडून रडू लागते.)

तारापीड—विलासवती, काय हे ?

पण चाल --सर्वही सोड राग नच बरो.--धुमाळी
देवी लक्ष जरा देउनी, वचन अवधारी ॥ सुत हा मनुज
न, हिमकर जनीं होय अवतारी ॥ होतें सचित तव सा-
चणीं ह्यणुनि ये उदरीं ॥ चाल ॥ आतां शोक आवरी
झणीं ॥ घडतां मोचन शापांतुनी ॥ सुखबिल आह्मां
आलिंशुनी ॥ मित्रपरिवारीं ॥ १ ॥

विलासवती—आपण हिमकर ह्यणा, कीं अवतारी ह्यणा, पण मला हा माझ्या पुत्रापेक्षा जास्त वाटत नाहीं

तारापीड—तें खरें, पण देवी, काहीं विचार कर हा देव-
तामूर्तिपुत्र आहे मनुष्याला उचित जो शोक तो याच्याविषयीं करू
नकोस.

विलासवती—महाराज, आपली आज्ञा मला मान्य आहे. पण हा पुत्रस्नेह माझ्याकडून शोक करवितो, त्याला मी काय करू ?

तारापीड—हें आपल्या पुत्राचें प्रफुल्लित मुखकमल आपल्याला दिसतें तरी. पण आर्थशुक्रनासानें आणि मनोरमेनें काय करावें बरें ? त्यांचा पुत्र तर सदेह परलोकवासी झाला. चल, पुरे कर हे दुःख त्यांचें शांतवन केले पाहिजे तें राहू दे. पण आधीं ही पहा गधर्वकन्या कादंबरी, तुझा शोक ऐकून मूर्च्छित पडली आहे, तिला कुग्वाळून सावध कर अगोदर कारण हिच्याच प्रभावानें चद्रापीड सावध होणार आहे.

विलासवती—कुठें आहेस सुनवाई ? (जवळ जाऊन मांडीवर घेऊन) तूच जर अशी मूर्च्छित पडलीस, तर माझ्या वाळाची काय वाट ? तुझ्यामुळे आह्माला चद्रापीडाचा हा मुखचंद्र दृष्टीस पडला ! ऊठ बाई, सावध हो.

कादंबरी—(सावध होऊन) कुणी नांव घेतले ! (पाहून) भगवाई ! सासुवाई ह्या ! (उठून उभयतांना प्रणाम करिते. ते 'आयुष्मती भव, 'दीर्घकाल सौभाग्यवती भव !' असे आशीर्वाद देतात)

तारापीड —(कादंबरीस) बाइ, आह्मी पुत्रदर्शनाकरिता आलों होतो, तो हेतू पूर्ण झाला आतां जातो. कारण आमच्या राहण्यानें काय होणार ? तू जसें आजपर्यंत या आमच्या पुत्राच्या शरीराचें रक्षण करून, तें सतेज आणि पुष्ट ठेवलेंस, तसेंच शाप सरेपर्यंत ठेव ह्मणनें झालें. विलासवती, चल आता.

(इतक्यांत मेघनाद सेनापती येतो.)

मेघनाद—(प्रणाम करून) आज महाराजांच्या आणि देवीच्या मनाला फारच श्रम झाले असतील तर आतां हे दुःख कमी करून उभयतांनीं इथून जवळच एक रम्य विश्रान्तिस्थान तयार केलें आहे, तिकडे पालखीन बसून चलावें, अशी विनती आहे

तारापीड —मेघनाद, आतां आह्मांला ती पालखी नको, आणि ती विश्रान्तिस्थले नकोत, आणि तीं राजाचीं ऐश्वर्यही नकोत आजपर्यंत नानाप्रकारचीं सुखे अनुभविलीं तितकीं पुरे झालीं इतउत्तर—

पद्य चाल—दिसती जो जो शैलाचीं हा शिखर—धुम्राळी
नलगे सुस्थल वास करिन मी तरुमूलाखालीं ॥ स्त्रियां-
वरिल जी प्रीति मनांतिल लतिकावरि बसली ॥ १ ॥
हरिणावरि तो स्नेह ठेविला, प्रियजनि जो होता ॥ उत्तम
वसनें त्यजुनि, वल्कलें सेविन मी आतां ॥ २ ॥ बहु मि-
टान्ने सोडुनि, भक्षिन कंदमुलें वनिचीं ॥ टाकुनि शस्त्रा
घडन हातीं माला अक्षांची ॥ ३ ॥

तसेंच मेघनाद—

पद्य चाल—मुखचिह्नघन गुणनिर्तामा —दीपचक्षी
जनपालन मीं ज्या करि केलें ॥ समिदानयनीं ते योजि-
यले ॥ नर्मलाभा सांडुनि माझे ॥ धर्मकथांवरि मन आ-

ढवले ॥ १ ॥ समररसाची गोडि बुरे तो ॥ इंदियंदमूर्ती
जडली प्रीती ॥ आशा जी का जबलाभाची ॥ जऊन
वैसे मोक्षावरती ॥ २ ॥

तसेच आतां असें वाटते, की—

चाल सदर.

द्रव्य नको ते, तप साचावे ॥ आशा नलगे मीन धरावे ॥

सौख्यावरचे चिन्त उडावे ॥ वृक्ष वनांतिल सुत मानावे ॥ ३ ॥

मेघनाद—महाराज, बोलतो याची क्षमा असावी. या काद-
बरी देवीच्या प्रसादान आम्हां एका दुःखांतून लवकरच मुक्त होऊ
अशी आशा उत्पन्न होते न होते, ताच आपल्या मुखातून हे उदा-
सीनतेचे उद्गार निघाले, हे आमचे दुर्भाग्यच ह्मणावयाचे पण असें
करणे धीर प्रकृतींना शोभन नाही, एवढीच चरणाजवळ वि-
नति करतो.

तारापीड—मेघनाद, तुमचे ह्मणणे खरे आहे, पण आम्हीं हा
वनवास शोकामुळे स्वीकारित नाही तर आमचा पूर्वीच असा
संकल्प झाला होता, की चद्रापीडाचा विवाह योग्य वधूशी झाला,
म्हणजे सर्व राज्यभाग त्याच्या शिरावर ठेवून आपण उरलेले आ-
युष्य परमार्थसाधनांत घालवावे. ती इच्छा अद्यापि पूर्ण झाली
नाहीं, तरी झाल्यासारखीच आहे

मेघनाद—पण याविषयी आर्चशुक्रनासांचे काय म्हणणे आहे ?

तारापीड—त्यांचा या गोष्टीला पूर्ण रुकार असून, त्याचाही
मानम आमच्याप्रमाणेच आहे

मेघनाद—हा विचार वावगा नाही; पण माझी विनति अशी
होती, की कांहीं कालपर्यंत वाट पाहून, चद्रापीडमहाराज सिंहास-
नारूढ झाले म्हणजे—

तारापीड—समजलों तुमचा अभिप्राय, पण मेघनाद, असें पहा.

दिंडी

जरा यासी देह ज्या मानवाचा ॥ पाश त्याच्या कंठाल

अंतकाचा ॥ त्वरित यास्तव सोडोनि लोभ सारा ॥

बुधे घ्यावा पुण्यार्थ वनीं धारा ॥ १ ॥

त्यांतून दुसरे असें लक्षांत आणा, की
साकी.

निष्कारण उरलेला, निर्वल, पिंडाचि जणु मांसाचा ॥
सुखभोगाला अपात्र, ऐसा देह असे हा साचा ॥ पर-
मार्थी वेचे ॥ याहुनि न दुजे हित याचे ॥ १ ॥

म्हणून माझ्या पुत्राचे पुनरुज्जीवन होईपर्यंत आमच्याप्रमाणे तु-
म्हांच सर्वांनी यथान्याय प्रजापालन करावे पुरे आतां, विलंब
होतो. देवी, चल महाश्वेतेला भेटून, आर्यशुकनासाला घेऊन वन-
वासवनाला आरंभ करू. (कादंबरीस) मुली, पुनः एकवार बो-
लल्यावांचून राहवत नाहीं, म्हणून बोलतां.

पद्य चाल -जाते कीं मम शकुंतला ही -धुमाली
आजवरी त्वां रक्षण केलं जैसें निपजतिचें ॥ या पुढतीं-
ही हेंचि चालवी प्रेम व्रत सतिचें ॥ ध्रु० ॥ प्रजाजनांचे
प्राण यावरी हें तुजला टावें ॥ मम वंशाचा वृद्धिहेतु हा
नलगे सांगावें ॥ येवो यश तव यत्ना, लाभो शुभफल
सत्कृतिचें ॥ १ ॥

(जातात.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—कादंबरीच्या आश्रमासन्निध

(मदलेखा आणि तरलिका भेटतात.)

मदलेखा—तरलिके, महाश्वेतेला बोलवायला म्हणून मी ही
बाहेर पडलें आणि तू भेटलीस चागला शकून झाला इकडे कुठे
गेली होनीस ?

तरलिका—आज ताईसाहेबाना एक स्वप्न दिसलें; त्याचें फळ
काय म्हणून आर्यशुकनासांना विचारायला त्यांच्या आश्रमांत
गेलें होत

मदलेखा—त कायम स्वप्न ?

तरलिका—ते काहीं पुसू नकोस. त्यानीं सांगितलें तसेंच जर फल झाले, तर आम्हीं सगळ्याजणी आनदाच्या पुरावर तरगा-यला लागू.

मदलेखा—सरेंच का ? मग सागच तर काय स्वप्न दिसलें ते !

तरलिका—एक. प्रत्यक्ष महेश्वर पार्वतीमातेसहवर्तमान ताई-साहेबांच्या स्वप्नांत येऊन म्हणाले, “ मुली, तुझ्या तपाचरणानें मी सतुष्ट झालों तुझे कष्ट सर्व सपले. यापुढें पतिसहवर्तमान चिर-काल सुखाचा उपभोग घे । ”

मदलेखा—प्रत्यक्ष महेश्वरांनीं हें सांगितलेंना ?

तरलिका—आधीं ऐक तरी सगळें. इतक्यांत पार्वतीमातेनें ताईसाहेबाना कुकू लावून सौभाग्यवर्षें परिधान करावला दिलीं. इतकें पाहून त्या जाग्या झाल्या आणि मला हांक मारली.

मदलेखा—फार चांगलें झाले बाई ! महाश्वेतेचे कष्ट सपले ह्मणजे कादंबरीचेही सपलेच ह्मणायचे बरें, आता तूच जा आणखी आज कामदेवाचा उत्सव, ह्मणून कादंबरीनें चंद्रापीडमहाराजाची पूजा बाधली आहे, ती पहायला तुला बोलावलें आहे, असें महाश्वेतेला सांग, आणि तूही ये बरें का मी जातें तर आता

तरलिका—ठीक आहे आतां घेऊन येतें त्याना.

(दोघी जातात)

(पूजा बाधून पर्यकावर बसविलेल्या चंद्रापीडाजवळ कादंबरी आणि मदलेखा धोलन उभ्या आहेत, असा प्रवेश होतो.)

कादंबरी—सखे मदलेखे, आज मी कोणत्या कामदेवाची पूजा करणार आहे समजलीस का ? हें पहा.

पद्य चाल—पाहिन सिंहासनिं गम कधीं मी -धुमाळी
तिलक कपालीं उदि सर्वांगीं, मीं नाथाच्या लाविली
॥ ध्रु० ॥ मुकुट शिरीं पुष्पांचा, श्रवणीं अशोकसुमनें
वाहिलीं ॥ सशर कुसुमधनु दिधलें हातीं, कंठीं माला
घातली ॥ १ ॥ कामदेव हा माझा, नलगे मूर्ति चित्रिं
जी रेखिली ॥ प्रसादकारी स्मरशतसुंदर, हीच आवडे
चांगली ॥ २ ॥

(चित्र दाखवून) या दोहोमच्चें तुला कोणती चांगली दिसने सांग बरें ?

मदलेखा—(पाहून हसत) हें काय विचारतेस ? अग, चित्र तें चित्रच चित्राच्याने प्रत्यक्ष मद्दनाची बरोबरी करवेल कशी ?

कादंबरी—अग हो, पण अगदींच विसरले तो मुक्ताफलाचा हार कुठें घातला आहे अजून त्याशिवाय शोभाच नाही. (हार घेऊन) महाराज, आपण माझ्या क्रीडापर्वतावर्गल मंदिरांत असताना, हा हार मी या मदलेखेचरोबर भेट हणून आपल्याला पाठविला होता, तो मी आज स्वतः आपल्या कडांत घालते (तसें करून त्याच्या मुखाकडे पहात) कायग मदलेखे, कादंबरीच्या इतक्या मानाला मी पात्र नाही " असें आतां नाही कुठें म्हटलें ? तर त्या दिवशी मला सोटेंच सांगितलेंस वाटते ?

मदलेखा—त्या दिवशीं मी दिला, हणून तसें म्हटलें असेल कदाचित्

कादंबरी—(कांहीं ऐकून) अग, ही कोकिला रात्रीचीसुद्धां काय हणून गाते वाई ?

मदलेखा—आधीच या वसतऋतून आम्रासव पिऊन मत्त झालेली, त्यांतून तू ही रात्री पृजा बांधलीस हणून ती कामदेवाचा स्तुतिपाठ करित आहे समजलीस

कादंबरी—आणखी काय राहिलें बरें आतां ?

मदलेखा—(चित्राकडे पाहून) गडे कादंबरी, आणखी एक मोठी चूक राहिली आहे पण रागावणार नाहीस तर सांगतें

कादंबरी—(स्वगत) आतां ही कांही तरी विनोद कण्णार. (प्रकाश) नाही रागवाचची. सांग काय राहिलें तें ?

मदलेखा—हं पहा, या चित्रातल्या कामदेवाच्या अकावर रति बसलेली आहे. आणखी या कामदेवाच्या अकावर कुणीच नाही, हणून हा कसा अगदी ओका ओका दिमनो वाई.

कादंबरी--(लाजून) काय लबाड आहेसग ! बरें, जा आणि महाश्वेता अजून आली नाही, तिला वेऊन ये पूजा बघायला. तिला हें सागू नकोस आधीं, बरें का.

मदलेखा--पण महाश्वेता येईपर्यंत तरी कामदेवाच्या अकावर राति बसेलना ? (हसत जाते)

कादंबरी--माझ्या मनांत होतें तेंच सुचविलें हिने (कांहीं वेळ चंद्रापीडाकडे पहात सुस्कारा सोडून) महाराज, आपल्या हातांत मी हे बाणासहित पुष्पाचें धनुष्य दिलें, तें माझ्यावरच का ओढण्याकरितां ? नको नको मी आपल्याला शरण आलों. आधींच--

पद्य चाल -वाला प्रातःकर्म मने परिहारिणे -दादरा

नज गार्नि करी व्याकुल ही कोकिला ॥ पवनहि हा झों-
वाया लागला ॥ शर तीव्र असे मजवरि कां सोडितां ॥
कसें साहुं हो, अबला मी कोमला ॥ १ ॥

महाराज, आणखी वर हसायचें का ! एकूण पुरुष निर्दय ह्मणतात ते खरें ही काय खूण केली ! इतकेंचना ! आपली मर्जी असैल तर माडीवर बसते (जवळ जाऊन कांहीं ऐकलेंसें करून चटकून मागे सरते) वाहवागे मदलेखे ! मी कांहीं अकावर बसायला जात नव्हतें. तें उजव्या कानावरचें फूल जरा बाकडें बसलें आहे, ते नीट करणार होतें (कोणी नाहीसें पाहून हसत) पण लाजलें कुणाला ! इथें आहे कुठें मदलेखा ? चोराच्या मनांत चांदणे ह्मणतात तसें झालें हें आतां जवळ तरी जाऊन बसावें. पण मी जवळ कशी शोभतें हें मला कसें कळणार ! आहा ! हा आरसा घ्यावा हातांत ह्मणजे झालें. (जवळ वसून आरशात पाहून) या चित्रांत रतीच्या खांद्यावर कामदेवाचा हात आहे, तसा माझ्याही खांद्यावर पाहिजे. (त्याचा डावा हात खांद्यावर ठेऊन घेऊन) आतां पाहू बरें. (पाहून) तरी चुकी राहिलीच मेली ! रतीनें दोहीं ह्मणानीं कामदेवाला आलिंगन दिलें आहे, तसें मीही देतें.

(आलिंगन देऊन) आतां पाहू. तरी थोडे राहिलेंच. पण महाराज, तें आपणच केलें पाहिजे. तें काय ह्मणाल तर—

अपूर्ण साक्षी--भैरवी.

सव्यकरणें धरुनि हनुवटी मुख बळवी रतिचें हा ॥ ती झीडकारी तरी बलानें चुंवि वदन तो पाहा ॥ १ ॥ प्रे-
मार्द्राही दृष्टि तिच्यावरि निश्चल लावी कैसी ॥ नयना-
नंदा कां न लाविशी मजवरि तूंही तैसी ॥ २ ॥

समजलें, आपण कोटिमदनासारखे, आणि मी रतीची दासी देखील शोभत नाहीं, ह्मणून ही शिथिलता वाटतें ! तें काही नाहीं, हा चित्रांनला कामदेव ज्याप्रमाणें रतीशीं प्रेमविनोद करित आहे, तमा आपल्याकडून करवीन तेव्हां सोडीन प्रियकरा, इतका वेळ कल्पनेचे कामदेव, कल्पनेची रति, कल्पनेचीच पूजा, असें होतें पण आतां मात्र माझे देहभान अगदीं गेले

पद्य चाल--उभि जवळ खरी ती चाला -धुमाळी

संतापें तनु तापे ही ॥ मज पीडा सोसत नाहीं ॥ उघ-
डुनिया नयना पाही ॥ मौनव्रत सोडुनि देई ॥ करि
भाषण हांसुनि कांहीं ॥ स्वकरांनीं अंकीं घेई ॥ चाल ॥
पुवराज-टाकुनी लाज-बोलतें आज-रुष्ट नच होई ॥
टांचले कुसुमशर देहीं ॥ १ ॥

(डोळे मिटून प्रेमानदानें त्यास गाढ आलिंगन देते चंद्रापीड मर्जाव होतो.)

चंद्रापीड--आर्द्रकमलिनीच्या देटांनीं मला कोणी बांधले आहे ! (पाहून) अहाहा ! माझीच प्रिया ही ! (तिला आलिं-
गन देऊन) शाबास देवा. आतां काय—

साक्षी.

अचिंच, अनुपम, सदा नविन जें, प्राप्य सुयत्नीं बहु-
तीं ॥ बह्मानंदाधिक, सुरसिक जें नव नारी नर गणि-
ती ॥ तें सुख इजसर्गी ॥ आतां सेविन बहु रगीं ॥ १ ॥

प्रिये, नेत्र उघडून पहा

कादंबरी—(पाहून) अगत्राई ! (लाजून वाजूस उभी राहते.)

चंद्रापीड—आतां का बरें ही लाज ! त्या चित्रांत कामदेवाला लाजून, रति अशी का दूर उभी राहिली आहे ?

कादंबरी—(लाजून) तर मग आपण सावध असून, माझा इतका वेळ अत पाहिला वाटते ?

चंद्रापीड—छे, छे, भिये, तू मला आतां प्रेमालिंगन दिलेंस त्यानेंच मी सजीव झालो. परंतु तुझ्या मनातील सर्व मी अतसा-क्षित्वानें जाणलें. मी कोण, काय, हें वर्तमान तुला कपिंजलानें सांगितलेच आहे

कादंबरी—तें सर्व कळलें पण मी आपल्याशीं वोलतें हीच चूक त्या दिवशीं हिमगृहातून सदिग्ध भाषण करून निघून गेलेले मला आठवतें अजून

चंद्रापीड—मलतेंच काहीं तरी. त्या दिवशीं तसें भाषण करण्याचें कारण महाश्वेता दुःखात आहे तोंपर्यंत पाणिदान करावचें नाहीं ? ही तुझी प्रतिज्ञाच होय त्यांत माझ्याकडे कोणता दोष ?

कादंबरी—मग आतां झालें का तिचें दुःख नाहींसें ?

चंद्रापीड—हो पुडरीक आणि मी दोघेही नुकतेच शापमुक्त झालो. तो माझ्या चद्रलोकातून उतरून महाश्वेतेच्या आश्रमाकडे गेला आणि मी—

मदलेखा—(धांवत येते) गडे कादंबरी ! एक मोठी आन-दाची गोष्ट सांगते. (चंद्रापीडास पाहून आनदानें लाजून उभी राहते)

कादंबरी—ती काय ग ?

मदलेखा—तुझ्या मैत्रिणीच्या तपाचें सार्थक झालें ! पु-डरीक आला.

कादंबरी—(अत्यानदानें) सरेंच का ! तर मग आधीं जाऊन महाश्वेतेला भेटलें पाहिजे.

मदलेखा—पण तीच पुडरीकासह तुला भेटायला धांवत इकडे येत आहे ती पहा—

(पुंडरीक आणि महाश्वेता येतात. पुंडरीक चंद्रापीडाला
आणि महाश्वेता कादंबरीला कडकडून भेटतात.)

आतां मी हें आनदाचें वर्तमान तारापीडमहाराजाना जाऊन क-
ळविते आधीं (जाते)

चंद्रापीड—पुंडरीका, ही महाश्वेता माझ्या किरणांपासून उत्पन्न
झालेल्या कुळांतली, ह्मणून एकीकडून तू माझा जामाता हेतोस,
आणि एकीकडून तू माझा प्राणमित्र वैशपायन आहेस.

पुंडरीक—हे चद्रावतारा चद्रापीडा, मीं तुला विनाकारण शाप
देऊन या मनुष्यजन्मांतले कष्ट भोगायला लावले, त्याची मला
क्षमा कर

चंद्रापीड—पण मित्रा, तुझा शाप परिणामीं मला किती गोड
झाला बरें ! त्याच्याच योगानें (कादंबरीस उद्देशून) हे रत्न
मला लाभलें.

कादंबरी—(लाजून महाश्वेतेस) गडे महाश्वेते, आह्मां दो-
घांही आपला लहानपणाचा लग्नाचा निश्चय मोडायला प्रवृत्त झालों
होतो, पण शेवटीं तोच खरा झाला

(इतक्यांत कर्पिंजल आणि तरलिका येतात.)

कर्पिंजल—(सानद्) फार विरहदुःखें मोगून परिणामीं पूर्ण
मनोरथ होणाऱ्या माझ्या उभय मित्रांचा विजय असो

पुंडरीक—ये, ये मित्रा कर्पिंजला । जाचालीमुनींच्या आश्रमात
मीं शुक्र होऊन पडलों होतो, तेव्हां तू मला भेटायला आला होतास,
पण त्यावेळीं तुला आलिंगन द्यायला मीं समर्थ नव्हतो, तें आतां
देतां. (दोघे प्रेमानें भेटतात). मित्रा, माझ्यासाठीं तुला अश्व हो-
ऊन या चद्रापीडाचे चाबूक सोसावे लागले, ह्मणून माझ्यावर रागा-
वला नाहीसना ?

चंद्रापीड—तसंच मित्रा—

साकी.

होतों दिव्यज्ञानरहित मीं, नाहीं तुज ओळखिलें ॥ अश्व
जाणुनी तुजवरि मित्रा आरोहण म्यां केलें ॥ मोटा अप-
राधी ॥ मजला क्षमा करीं आधीं ॥ १ ॥

कपिंजल—तुहां दोघांकडेही त्याचा दोष नाहीं भवितव्यते-
प्रमाणें सर्व गोष्टी झाल्या

तरलिका—(दोघांस) या प्रसर्गी पत्रलेखा पाहिजे होती.
हणजे तिनं किती धट्टा केली असती दोघांची ?

कादंबरी—(तरलिकेस) हाच विचार आता माझ्या मनान
आला होता (चंद्रापीडास) खरेंच, पत्रलेखेनें तरीदरात उडी
टाकल्यावर तिचे काय झालें ?

चंद्रापीड—देवी कादंबरी, पत्रलेखा हणजे साक्षात् माझी 'स्त्री'
रोहिणी मला शापामुळें मनुष्यदेह प्राप्त झाला, हणून तीही माझी
सेवा करण्याकरितां पत्रलेखा झाली होती आतां ती माझ्या लो-
कीच आहे.

कादंबरी—खरेंच का ? तर त्यांना मी इतर सखीजनाप्रमाणें
मानीत होतें, हा मोठाच अपराध झाला माझ्या हातून.

चंद्रापीड—तू अपराध समजतेस; पण ती तर याला प्रसाद
मानीत होती. असो चला आतां बाबाच्या आश्रमांत जाऊन तिथें
सर्वांना भेटू

(पड्यात—“ कुठे आहे माझा वत्स चंद्रापीड ? ” “ कुठें
आहे बाळ वैशंपायन ? ”)

चंद्रापीड—हाच त्यांचा शब्द । ही पहा आई आलीच ?

(विलासवती आणि तारापीड येऊन पुत्रास भेटतात.

इनक्यात मनोरमा आणि शुकनास येतात)

शुकनास—पुत्रा वैशंपायना, तुझ्या अविनयामुळें जरी तू अ-
प्रिय होतास तरी—(तो नाहीसें पाहून) अहो ! पण आई कुठें तो ?

कर्पिजल—आर्य शुकनास, आपण या जटावल्कलधारी पुत्राला ओळखला नाहीत, हे साहजिकच आहे पण श्वेतकेतु मुनींचा आपल्याला असा निरोप आहे, कीं, “ पुडरीक हाच तुमचा पुत्र वेशपायन. त्याचा तुम्हीं प्रेमपूर्वक स्वीकार करा. माझा मानून त्याची उपेक्षा करू नका. त्याच्या ठिकाणीं मीं आपल्या आत्म्याची स्थापना करून, हा देवलोक सोडून सत्वज्योतिरूपानें ब्रह्मलोकीं गेलों.”

शुकनास—त्या महामुनींची आज्ञा मला मान्य आहे. ये वत्सा पुडरीका ! (भेटतात) ही तुझी आई मनोरमा हिला भेट. (ती त्यास आलिंगन देते.)

तारापीड—अहो, आर्य शुकनास, हे पहा, चित्रगंधराज आणि हंसराज आले ! यावें यावें गधर्वराज ! (सामोरे जाऊ लागतात)

चित्ररथ आणि हंसराज—(सानद) छे, छे, आह्मी कन्या-पक्षाचे; आह्मांला कशाला इतका मान ? असो; आधीं आपल्या आज्ञेनें हे करतां. वत्से कादवरी, ये इकडे महाश्वेते, तू इकडे ये. युवराजा चंद्रापीडा, मन्त्रीपुत्रा पुडरीका—

साकी.

मम कन्या ही स्वयें वरी तुज, पाणिग्रह करिं हीचा ॥

निपुत्रिका मज तूंचि पुत्र हो, भारहि घे राज्याचा ॥

चंद्रापीड व पुंडरीक—

आज्ञा वडिलांची ॥ शिरसाबंध असे साची ॥ १ ॥

(पाणिग्रहण करून सर्व वडिलांस नमस्कार करतात, ते “ आयुष्मान भव, कीर्तिमान भव, शतपुत्रवती भव, ” असे आशीर्वाद देतात)

चित्ररथ—(तारापीडास) आतां माझ्या नगरींतच मोठ्या धाटानें दोन्ही लग्नसमारंभ करून, नंतर आपल्या समागमेंच या वनांत वास करावा अशी आमची इच्छा आहे.

तारापीड—गधर्वराज, आपल्या इच्छेआड कोण घेईल ?

कर्पिजल—आज श्वेतकेतुमहर्षींच्या प्रसादानें सर्वत्रांची इच्छा पूर्ण झाली. मित्रा चंद्रापीडा, आणखी कांहीं इच्छा आहे ?

चंद्रापीड—त्यांच्या रूपेणें आमचे सर्व हेतु सफल झाले, तथापि आणखी हें होवो,—

पद्य चाल —प्रिये पहा रात्रीचा समय सरुनि -दादरा
उगवो तो वैभवरवि पुनरपि या आर्यभूवरी ॥ ध्रु० ॥ आ-
लस्या स्थान नुरो ॥ उद्यम साम्राज्य करो ॥ स्वाभिमान
पूर्ण भरो ॥ जनहृदंतरी ॥ १ ॥ ऐक्याची महति कळो ॥
कलहबुद्धि सर्व गळो ॥ ज्ञात्यांची मति न मळो ॥ लव-
हि मत्सरी ॥ २ ॥ व्यसनी आसक्ति नसो ॥ सद्धर्मी भ-
क्ति असो ॥ लोकनायकांत वसो ॥ कार्यचातुरी ॥ ३ ॥

कर्पिजल—तथास्तु ।

(पडदा पडतो)

संगीत शापसंभ्रम नाटक समाप्त.

गुरुचरणार्पणमस्तु.

EXTRACT FROM THE REPORT OF THE SANGITA
KADAMBARI PRIZE EXAMINATION
COMMITTEE.

“The Ms. marked असती चतुर &c* deserves to be ranked as the first among the competing works. * . * The scenes are all judiciously chosen and arranged, and the interest is sustained throughout. The first three acts are occupied by the love-scenes above alluded to and at the end of the third the audience is left musing over the close of a tragic piece made sublime by the ascetic sanctity of कर्पिजल and the dutiful resolve of महाश्वेता. The fourth act opens with चंद्रपीड's entrance by the अच्छोद lake of which he chants a very sweet though short description. The progress of love between both the heroines and their lovers is based on the principle of 'love at first sight', but still महाश्वेता's superior gravity and कादंबरी's childlike openness of heart are distinctly depicted. पुंडरीक's weakness, due to the circumstances of his birth, is very ably made out and with equal skill is painted the more sober and still more generous character of महाश्वेता and चंद्रपीड. The scene in the last act where कादंबरी guards the body of चंद्रपीड becoming gradually instinct with life, is executed with a masterly hand, the successive stages of returning life being marked with the attention of an artist. If well acted this scene will be quite ravishing in its effect.

The whole composition displays experience and genius combined and will be admired as much for its literary purity as for its dramatic effect. The style is chaste and expressive. * * * *

श्लोक

असती चतुर परीक्षक ॥ रायरसिक, जो सभेंत जय मिळवी ॥
वळवी गुणें गुणजा ॥ गुरु जनकाचीहि योग्यता कळवी ॥

विक्रीस तयार,

रा० गोविंद बल्लाळ देवलकृत नाटके

सं० शापसंभ्रम नाटक	१ रु.
स० शारदा नाटक	१ रु.
स० मृच्छकटिक नाटक.	॥
सं० विक्रमोर्वशीय	॥
झुजारराव नाटक	॥
फाल्गुनराव	॥
दुर्गा नाटक	॥

रा० गजानन चिंतामण देवदत्त नाटके.

सं० सशयसंभ्रम नाटक (वुड्टर्स टेलच्या आधारे)	१ रु.
स० मैथदूत नाटक	१ रु.
सं० रामराज्यवियोग	१ रु.
सं० स्त्रीचरित्र नाटक	॥
सं० मालतीमाधव नाटक	॥
सं० दांभिकप्रहसन (अत्यंत हास्यकारक)	१

वरील सर्व पुस्तके आम्हांकडे विकत मिळतील.

गजानन चिंतामण देव,
पुणे-बुधवारचौक.